

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Magistratura Mərkəzi

Əlyazması hüququnda

Adıgözəlov Əbdülrəhman Ağəli oğlu

**"Kommersiya banklarının etibarlılığı və onun qiymətləndirilməsinin
reyting sistemi"**

mövzusunda

Magistr dissertasiyası

İxtisasın şifri və adı:

060403 "Maliyyə"

İxtisaslaşma:

"Bank işi"

Elmi rəhbər:

prof. R. M. Rzayev

Magistr proqramının rəhbəri:

prof. R. M. Rzayev

Kafedra müdiri:

i.e.d, prof. Z. F. Məmmədov

Bakı - 2016

**Mövzu: "Kommersiya banklarının etibarlılığı və onun
qiymətləndirilməsinin reyting sistemi"**

Mündəricat.

Giriş.....	3
Fəsil 1: Kommersiya banklarının fəaliyyətinin əsasları.....	5
1.1. Kommersiya bankı - təsərrüfat subyekti kimi	5
1.2. Kommersiya bankının funksiyalarının xarakteristikası	22
1.3. Kommersiya banklarının əməliyyatlarının xarakteristikası.....	28
Fəsil 2: Kommersiya bankının balansı: məqsədi və onun təhlilinin nəticələri.....	36
2.1. Kommersiya bankının balansının məqsədi.....	36
2.2. Kommersiya bankının balansının təhlili vəzifələri.....	38
2.3. Kommersiya bankının likvidliyi və kapitalının kafiliyi.....	48
Fəsil 3: Kommersiya banklarının gəlir və xərclərinin, mənfəətinin formalaşdırılması.....	74
3.1. Kommersiya banklarının gəlirləri və xərcləri.....	74
3.2. Kommersiya banklarının gəlir və xərc səviyyəsinin etibarlılığı və qiymətləndirilməsi.....	83
3.3. Kommersiya banklarının mənfəətinin formalaşdırılmasının reyting sistemi.....	92
Nəticə və təkliflər.....	103
Ədəbiyyatlar.....	107

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Müasir iqtisadiyyatda kommersiya banklarının fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi daim aktual məsələlərdən biridir. Yeni iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun olaraq aparılan iqtisadi islahatlar bank fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsini, onların yeni prinsiplər əsasında qurulmasını tələb edir.

Müasir bank sistemi ikipilləliqaydada qurulduğu üçün ikinci pilləni kommersiya bankları təşkil edir.

Kommersiya bankları bir çox müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir, əməliyyat aparırlar. Kommersiya bankları balans tərtib edir, onu təhlil edir və vəzifələr qarşıya qoyur.

Kommersiya banklarının kapitalının kafiliyi və "likvidlik" (latıncadan - axan, duru) məsələləri də aktualdır.

Kommersiya banklarının gəlir və xərcləri, onların səviyyəsinin etibarlılığı və qiymətləndirilməsi, mənfəətinin formalaşdırılmasının reyting sistemi məsələlərinin araşdırılması işinin zəruri məsələlərindən biridir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Burada əsas məqsəd iqtisadiyyatın inkişafında kommersiya banklarının rolunun nə qədər mühüm olduğunu göstərməkdir, müasir kommersiya banklarının hərtərəfli xüsusiyyətlərini, kredit alqı - satqısını, bank əməliyyatlarını, eləcə də 2015 - ci ildə olan devalivasiyanın bank bölümünə təsirini araşdırmaq və imkan daxilində onun yaxşılaşdırılmasına təkliflər verməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Dissertasiya işində tədqiqatın obyektini kommersiya banklarının etibarlılığını araşdırmaq, predmetini isə onun qiymətləndirilməsinin reyting sisteminin müəyyən etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının "Banklar haqqında olan Qanunu", Respublikamızın Qanun və sərəncamları, normativ sənədlər, ayrı - ayrı bankların hesabatları, respublikamızın iqtisadçı alimlərinin i.e.d. professorlar Bağirov D. A., Məmmədov Z. F., Bağirov M. M., Abdullayev Ş. Ə., Sadıqov E. M., Kərimov A. E., dos. Əsgərova R. V. və başqalarının, o cümlədən rus alimlərinin əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın təcrübə əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəalarından irəli gələn nəticələrdən, təkliflərdən və tövsiyələrdən istifadə olunması bank sistemində inkişafa kömək edə bilər.

Dissertasiya işi: Giriş, üç fəsil, doqquz sual, nəticə və təkliflər, ədəbiyyat siyahısı olmaqla rezümə ilə birlikdə 107 səhifədən ibarətdir.

1. Fəsil. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin

əsasları

1.1. Kommersiya bankı-təsərrüfatçılığın subyekti kimi

Bank sisteminin ikinci mərhələsini kommersiya bankları təşkil edir ki, onlar da universal və ixtisaslaşdırılmış banklara bölünürlər. *Universal banklar* bütün və ya demək olar ki, bütün bank əməliyyatları növlərini (bütün növlərdən olan əmanətlərin qəbulu, qısa- və uzunmüddətli kreditlərin verilməsini, qiymətli kağızlarla əməliyyatları və s.), mülkiyyətin istənilən formasında təsərrüfatçılıq subyektinə və istənilən sahəsinə və əhaliyə xidmət göstərilməsini həyata keçirir. *İxtisaslaşdırılmış banklar* bir və ya çox da geniş olmayan bank əməliyyatlarını həyata keçirir. Lakin müasir bank fəaliyyəti getdikcə daha universallaşır. Bu, bank işinin elə inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır ki, bu zaman kredit, pul və hesablaşma əməliyyatları bir mərkəzdə təmərküzləşir.

Xarakterik haldır ki, "kommersiya bankı" termini bank işinin erkən inkişaf mərhələlərində hələ banklar əsasən ticarətə, əmtəə mübadiləsi əməliyyatlarına və ödənişlərə xidmət göstərərəkən meydana çıxmışdır. Müştərilərin əksəriyyətini tacirlər təşkil etdiyindən, onlar kommersiya bankları adlanmağa başlamışdır.

Hazırda "kommersiya" termini özünün bank adında ilkin mənasını itirmişdir. O bankın "işgüzar" xarakterini, növü və fəaliyyətlərindən asılı olmayaraq təsərrüfatçılığın bütün subyektlərinə xidmət göstərməyini bildirir. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin dayanıqlığı üçün onun likvidlik balansının olması zəruridir, yəni onun kifayət qədər kapitalı olmalıdır,

ödəməqabili olmalıdır, onun kapitallarının keyfiyyətinə qarşı irəli sürülən tələbləri təmin etməlidir.

Kommersiya banklarına bənzər təsisatlar hələ lap qədimlərdə mövcud olmuşdur. Qədim Misirdə bank əməliyyatları hələ b.e.ə. 2700-cü ildə həyata keçirilirdi. Hammurapinin (b.e.ə. 1704-1662-ci illər) qanunnaməsi sübut edir ki, hələ o zamanlar Babilistanda və Assuriyada vəsaitlərin saxlanılması forması və ssuda əməliyyatları qanunlarla tənzimlənirdi (vəsaitin saxlanılmasından otru qanun ödəniş verilməsini nəzərdə tuturdu). Ssudalar təkcə pulla deyil, mal (taxıl, yun, xurma, toxum, yağ və s.) ilə də verilirdi. Ssudalar üzərinə faizlər hesablanırdı, malların saxlanılması yerləri ehramlar idi, belə ki, orada təhlükəsizlik daha çox təmin olunurdu. Lakin müasir anlamda kredit hesablaşma institutu kimi ilk bank İtaliyada 1407-ci ildə Genuyada (Banka di San Corco) yaranmışdı, ilk bankirlər isə sərraflar (pul dəyişənlər) idilər. Ona görə də "bank" sözünün özü italyanca "banko" (sərraf masası, pul stolu) sözündən əmələ gəlmişdir.

Fəqət müasir bankların erkən nümunələri müxtəlif dövlətlərdə sənayeləşdirmə prosesinin nəticəsi olaraq yaradılmışdır. Onların erkənləri XVIII əsrdə, qalanları isə XX əsrdə meydana çıxmışdır. İlk vaxtlar onların müştəriləri əsasən müəssisələr və həmin müəssisələrin sahibləri idi. Kommersiya banklarından bəziləri elə həmin məqamdan pay iştirakı ilə, müəssisələrin buraxdığı istiqrazların satın alınması və ya uzunmüddətli kreditlərin verilməsi üzrə ixtisaslaşmağa başladı. Digərləri qısamüddətli

kreditlər üzrə, o cümlədən veksellərin uçu, depozit vəsaitlərdən maliyyələşdirilən bank aksepti və qısamüddətli kreditlərin verilməsi üzrə ixtisaslaşmağa başladılar. Başqaları isə eyni zamanda hər iki fəaliyyətlə məşğul olurdular ki, bu da onların çoxunun XIX-XX əsrlərin dövrü böhranları zamanı müflisləşməsinə gətirib çıxardı.

Kommersiya banklarının xarakterik xüsusiyyəti onların ikili ixtisaslaşmasından ibarətdir, yəni təsərrüfatçılıq subyektləri ilə iş və ayrı-ayrı şəxslərin depozitlərinin qəbul olunması zamanı ixtisaslaşmasından ibarətdir. Sonuncular kommersiya banklarına imkan verir ki, təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyətini maliyyələşdirdirsinlər və habelə özlərinin investisiyalarını maliyyələşdirdirsinlər. Bu əlamətlərinə görə onlar xaricdə qarşılıqlı kreditlər üzrə cəmiyyətlərə, kooperativlərə (müəyyən fəaliyyətlə məşğul olurlar), özəl müştərilərlə işləyə və mənzil inşası (və ya alınması) üçün kreditlər verən əmanət banklarına bölünürlər.

Kommersiya bankları arasında bütün ölkə ərazisində şöbələri və regional kommersiya bankları olan iri banklar fərqlənir. Qarşılıqlı kredit və kooperativlər cəmiyyəti şəbəkəsinin mövcud olduğu və əmanət banklarıların yaradılmadığı bir sıra ölkələrdə kommersiya bankları xəzinəçilik bankları, dövlət istiqrazları ilə əsas əməliyyatları həyata keçirirlər. Bundan əlavə, bir çox hallarda onlar dövlət qiymətli kağızların mütləq vəsait yatırımları aparıcılarıdır. Kommersiya bankları ənənəvi olaraq həm də bankda hesabları olan özəl (xüsusi) şəxslərə onların qiymətli kağızlar portfelinin idarə olunması şəklində xidmətlər də təklif

edirdilər. Bununla da onlar birja vasitəçilərinə rəqabət təşkil edirdilər ki, bu da onları bu sahədə xidmətlər sferasında fəal olmayan qarşılıqlı kredit, kooperativ cəmiyyətləri şəbəkəsi və əmanət banklarından fərqləndirirdi.

Müasir şəraitdə kommersiya bankının *təsərrüfat subyekti kimi anlaşılmalarına* kifayət qədər tez-tez təşkilati-funksional, texnoloji, vasitəçi mövqeyindən yanaşırlar. Bununla da onun güclü idarəetmə alətlərindən biri kimi pul tədavülü və kredit münasibətlərinə xidmət göstərən ictimai inkişaf və təsərrüfat subyekti instrumenti kimi rolu azalır. Bankların mahiyyətinin təhrif olunmuş şəkildə anlaşılməsi və onların rolunun kiçildilməsi həmin bank təsisatlarının funksiyalarının əsassız şəkildə məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Məsələn, kifayət qədər tez-tez əsasız olaraq paylaşdırma (bölüşdürmə) funksiyası daha çox mənfəət alınması məqsədilə kapitalın yerdəyişməsi birinci yerə ireli çəkilir. Bankların ictimai funksiyası maddi nemətlərin təkrar istehsalını stimullaşdırmaq və iqtisadi tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsi olması - isə kənarda qalır. Bununla belə, müasir kommersiya bankı pul tədavülünün və bütün formalarda kreditin fəaliyyət göstərməsi qaydalarının yaradıcısı kimi çıxış edən təşkilatdır. Ona görə də banklar ölkənin milli sərvətlərinin toplayıcısı rolunda çıxış edir, istehsal və tədavül strukturuna iqtisadi təsir orqanı sayılır. Hazırda daha çox mənfəət götürmək banklar və bank fəaliyyəti haqqında qanunvericilikdə kommersiya bankının orientasiyasında başlıcasıdır.

Bank təsisatlarının fəaliyyəti çox rəngarəngdir, ona görə də onların mahiyyəti kifayət qədər qeyri-müəyyən olur. Müasir cəmiyyətdə banklar

əməliyyatların ən rəngarəng növləri ilə məşğul olurlar. Onlar təkcə pul dövriyyələri və kredit münasibətlərini təşkil etmir, həm də onların vasitəsi ilə iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir, sığorta əməliyyatları qiymətli kağızların alqı-satqısı aparılır, bəzi hallarda isə vasitəçilik sövdələri və əmlakın idarə olunması həyata keçirilir. Bank təsisatları məsləhətçilər (konsaltinqlər) rolunda çıxış edir, xalq təsərrüfatı proqramlarının müzakirəsində iştirak edir, statistika aparır, özlərinin, yardımçı təsərrüfatlarına malik olurlar.

Kommersiya bankı *təsərrüfatçılığın müstəqil subyektidir*, hüquqi şəxs hüququna malikdir, bank məhsulunu istehsal və realizə edir, xidmətlər göstərir, kommersiya hesablaşması prinsipləri üzrə fəaliyyət göstərir. Bankın vəzifəsi müəssisələrin vəzifəsindən az fərqlənir, belə ki, o öz xidmətləri və məhsulları ilə ictimai tələbatın təmin olunması, əldə olunmuş mənfəət əsasında həm öz kollektivinin üzvlərinin, həm də bankın əmlakının sahibçisinin maraqlarının realizasiyası ilə bağlı məsələləri həll edir. Bank onun nizamnaməsi ilə müəyyən olunmuş istənilən təsərrüfat fəaliyyəti növünü həyata keçirə bilər.

Bank da istənilən müəssisə kimi xüsusi icazəyə (lisenziyaya) malik olmalıdır. Sənaye, kənd təsərrüfatı, inşaat, nəqliyyat və rabitədən fərqli olaraq banklar istehsal sferasında deyil, mübadilə sferasında fəaliyyət göstərirlər, onlar da resursları "satın alır", aldıklarını "satır", təkrar bölüşdürmə sferasında fəaliyyət göstərir, əmtəə mübadiləsinə yardım edirlər. Bankların öz "saticıları", ambarları, xüsusi "məhsul ehtiyatı" vardır, onların fəaliyyəti əksəriyyətlə

pulların dövranlığından aslıdır. Bununla da banklarla ticarət sferası arasındakı oxşarlıq əsasən sona çatır.

Kommersiya bankı *təsərrüfat hesablı müəssisə* sayılır. Bu onu bildirir ki, kommersiya bankının fəaliyyətində başlıcası iqtisadi maraqların realizə olunmasıdır. Bankın işinin bütünlüklə öz iqtisadi maraqlarının realizasiyasına tabe etdirilməsi bütün digər motivlərin və məqsədlərin tabe etdirilməli olduğu ali prinsip sayılır. Bunsuz bank iqtisadi müəssisə kimi baş tutmaya bilər. Məsələn, onun fəaliyyətinin iqtisadi maraqlarla ziddiyyət təşkil edən hər cür ideolo giyaləşdirilməsi mütləq şəkildə bankı əsl mahiyyətini itirən aparata çevirir. Bu, təkcə kommersiya banklarına deyil, onun müştərilərinə də aiddir. Bank əsasən özünün deyil, özgənin resursları hesabına işlədiyindən, özü üçün deyil, bütün təsərrüfatçılıq subyektləri üçün və bütün vətəndaşlar üçün borc götürdüyündən, israfçılıq həm bank üçün, həm də ondan resursları borc götürən və onları qaytarmalı olanlar üçün də fəlakətlidir.

Bank müəssisə kimi öz dəyər forması olan məhsul istehsal edir. Bankın məhsulu rolunu kreditlə birlikdə pul dövriyyəsində olan ödəniş (tədiyyə) vəsaitləri oynayır. Müəyyən mənada xidmətlər də bankın məhsulu kimi çıxış edir. Onlara ənənəvi xidmət növləri ilə yanaşı hesablaşmaların təşkili (nəqd və nəqdsiz formada), əmanətlər, kreditləşdirmə ilə yanaşı qeyri-ənənəvi olan qarantiyaların (zəmanətlərin), zəminliyin, məsləhətlərin (konsaltinq) verilməsi və s. də daxildir. Bank xidmətlərinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar nəinki təkcə pul əsasına malikdirlər, həm də özüartan dəyər səciyyəsinə malikdirlər.

Məsələn əmanətçilərdən alınmış resurslar kredit müəssisələri üçün pulsuz deyil. Ona görə də resurslar elə istifadə olunmalıdır ki, onlar nəinki təkcə sahiblərinə qaytarıla bilsin, həm də əmanətlər üzrə faizlərin verilməsi, məsrəflərin kompensasiyası və heç olmazsa, minimal mənfəət əldə edilməsi üçün kifayət qədər artım almağa imkan versin. Bank akkumulyasiya olunan resurslardan istifadə etməyə və onları kredit şəklində ehtiyacı olan borc alanlara sənə elə yönəltməlidir ki, onun xidməti hər hansı bir halda bank fəaliyyəti vasitəsilə dövriyyəyə buraxılmış dəyərin özəl artımına imkan versin.

Kommersiya banklarının mübadilə sferasında fəaliyyət göstərməsi onun mahiyyəti haqqında düzgün olmayan (yalnız) təsəvvür yaradır. Bir çox hallarda bank vasitəçi təşkilat kimi xarakterizə olunur. Belə söyləməyə resursların xüsusi axını onların müvəqqəti olaraq bəzilərinə yığılıb qalması, başqalarında isə tətbiqinə ehtiyac yaranması əsas verir. Bu zaman situasiyanın xüsusiyyəti ondan ibarət olur ki, resursların müəyyən hissəsinə malik olan kreditör müəyyən zamanətlərin olduğu hallarda konkret müddət üçün və faizlə onları digər kontragentlərə - borc alanlara vermək istəyir. Bank kreditordur, borc alandır və onların arasında vasitəçidir, habelə pul hesablaşmalarında vasitəçidir. Ona görə də o bu funksiyalarda özünün təsərrüfat subyekti kimi mahiyyətini bütünlüklə nümayiş etdirir.

Bankın tədavül sferasında fəaliyyəti onun haqqında birja agentləri kimi təsəvvür yaradır. Banklar birjaların mütləq iştirakçıları sayılır. Onlar müstəqil şəkildə qiymətli kağızlarla ticarət üzrə birja əməliyyatları təşkil edə bilirlər.

Lakin bank tədricən getdikcə daha çox kredit mərkəzinə çevrildi ki, bu da onu kredit müəssisənin növü kimi müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Banklar öz təbiətlərinə görə ilk növbədə kredit və pul münasibətləri ilə bağlıdırlar, hərçənd nəinki kreditləşdirmə ilə məşğul olmuş və olurlar, həm də fəaliyyətin bir çox başqa növləri ilə məşğul olurlar. Onların fəaliyyətinin əsas məhsulu pul və kredit işidir. Kommersiya banklarının fəaliyyətində ən başlıcası iqtisadiyyatda normal təkrar istehsal prosesi mühiti yaratmaq üçün pul-kredit siyasətinin təşkil edilməsi sayılır. Kommersiya banklarının maddi nemətlər istehsalçısı olmamasına baxmayaraq, istənilən müəssisənin olduğu kimi, onun da öz məhsulu da vardır ki, bu da ilk növbədə ödəniş vəsaitlərinin (pul kütləsinin) formalaşdırılması, habelə kreditlərin, qarantiyaların, zəmanətlərin, konsaltinqlərin (məsləhətlərin) verilməsi, əmlakın idarə olunması şəklində müxtəlif xidmətlərin göstərilməsidir.

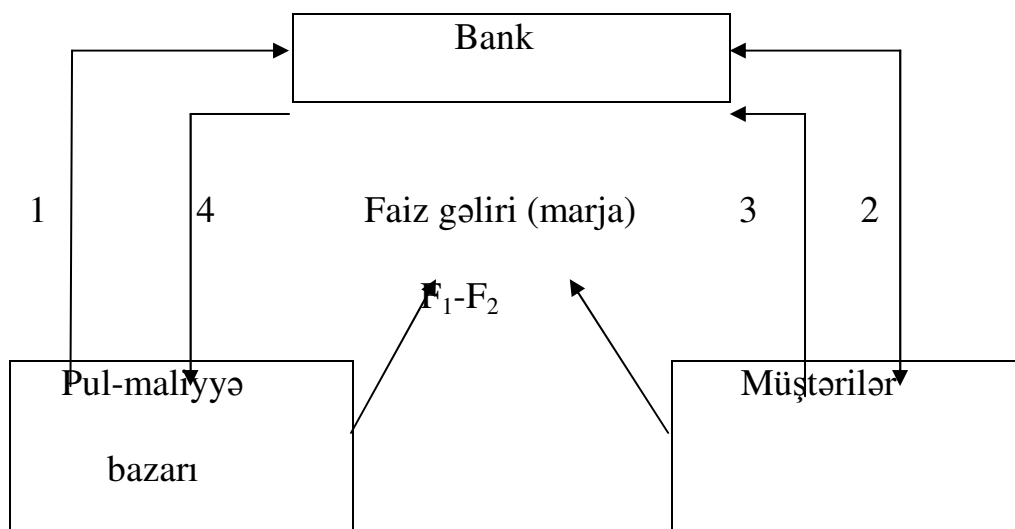
Kommersiya bankının fəaliyyət göstərməsi müəyyən məqsədlərin əldə olunmasına əsaslanır ki, onlardan da ən başlıcası mənfəət təsərrüfatçılığının aparılmasına, daha çox mümkün mənfəətin əldə olunmasına nail olunsun, yəni bank fəaliyyətinin hərəkətverici motivi mənfəət əldə etməkdir. Lakin kommersiya bankı üçün mənfəətin hansı yolla əldə olunmasının fərqi vardır. Bank kommersiyası prinsipi daha az investisiya ilə daha çox mənfəət əldə etməyi nəzərdə tutur. Gəlirin formalaşdırılmasına yardım edən ümumi resurslarda bankın öz payının miqdarının böyüklüyü onun üçün əhəmiyyətsiz

deyil. Hər bir banka aydındır ki, əgər, onun passivlərdə payının az olduğu məqamda daha çox mənfəət əldə olunmuşsa, bunun effekti daha hiss olunandır.

Ona görə də kommersiya bankının fəaliyyəti aşağıdakı tələblərin yerinə yetirilməsi üzərində qurulmalıdır:

- kapitalı daha ucuz almalı (mümkün qədər daha az faiz stavkası ödəməli);
- kapital və xidmətləri daha baha satmalı (mümkün qədər daha çox faiz stavkası əldə etməli);
- etibarlı partnyorların seçilməsi və qarantiyaların alınması, habelə əməliyyatların rəngarəngliyi və ssuda kapitalının müxtəlif bazalarının mənimsənilməsi yolu ilə itki riskini azaltmalı.

Kommersiya banklarının yuxarıda təsvir olunmuş fəaliyyət strategiyası strategiyası aşağıdakı sxem üzrə təsvir oluna bilər (*şəkil 1. 1*).

Şəkil 1. 1. Kommersiya bankının strateji fəaliyyət modeli

Əməliyyatın məzmunu: 1 - pul-maliyyə bazarında bank tərəfindən kapitalın (resursların) alınması; 2 - bank tərəfindən müxtəlif növ müştərilərə (borc alanlara) kapitalın (resursların) satılması; 3 - bank tərəfindən ssuda kapitalının (F_1) alınması; 4 - pul-maliyyə bazarında alınmış kapital üçün bank tərəfindən faizlərin (F_2) ödənilməsi.

Kommersiya bankının fəaliyyətinin sadələşdirilmiş modelindən görünür ki, həmin bank mümkün qədər daha çox faiz gəliri əldə etməyə çalışır. Amma kommersiya bankları qeyri-faiz gəliri adlandırılan mədaxil, yəni kreditlərin verilməsi hesabına olmayan gəlir də əldə edə bilər. Qeyri-faiz gəlirlərinin əldə edilməsi ilə başı əsas fəaliyyət növlərinə məsləhət (konsaltinq) yardımlarını, qərantiya və zəmanətlərin verilməsini, mədaxillərdə iştirak etməyi, öz müştərilərinin qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsində vasitəçilik etməyi aid etmək olar.

Sonuncu halda kommersiya bankları qiymətli kağızların alqı - satqısı üzrə həm özlərinin vəsaitləri hesabına, həm də müştərilərin tapşırığı ilə əməliyyatlar aparır, həm də digər təsərrüfatçılıq subyektlərinin emissiyasına və qiymətli kağızların realizasiyasına rəhbərlik edir. Xarakterik haldır ki, kvaziinvestisiya istisna olmaqla, kommersiya bankı tərəfindən üzərinə dividendlərin hesablanılmadığı öz səhmlərini almaqla bağlı bütün digər əməliyyatlar (qiymətli kağızlarla ticarət-komission əməliyyatlar) gəlirlərin (mənfəətlərin) əldə olunmasına yönəlmişdir. Bankların belə əməliyyatlardan əldə etdikləri gəlirləri qiymətli kağızlar, komissionlar və spred üzrə alınan faizlərin məbləğindən

ibarətdir. Hazırda kommersiya banklarının əksəriyyəti investisiya əməliyyatlarından məhz qiymətli kağızların satış qiymətinin onların alınma qiymətlərinə nisbətən artırılması yolu ilə mənfəət götürürlər.

Kommersiya bankları ənənəvi olaraq daxili və xarici əmanətləri səfərbər edən, habelə onların müxtəlif borc alanlar arasında bölüşdürülməsini həyata keçirən yeganə təsisat idilər. Son illərdə bank fəaliyyətində köklü dəyişiklikləri şərtləndirən qanunverici və normativ tənzimləmələrdə dəyişikliklər baş vermişdir. Bank (depozit) təsisatları yeni xidmətlər təklif edən rəqiblər tərəfindən gəldikcə daha çox təzyiqə məruz qalırlar. Bunun nəticəsində onlar maliyyə və qeyri-maliyyə şirkətlərinin rəqabətinin güclənməsi səbəbindən öz ənənəvi funksiyalarına münasibətdə inhisarçı mövqelərini itirirlər.

Bank fəaliyyətinin tənzimlənilməməsi maliyyə bazarlarının qloballaşması və ya artımı ilə bağlı səbəb və nəticədir. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə bazarlarının möhtəşəm artımı vardır və aktivlərin segmentlərinin sekyuterləşməsi, beynəlmilləşməsi və azalması kimi ənənələrlə şərtlənən dərin struktur dəyişiklikləri ilə xarakterizə olunur. Bank sektorunun tənzimlənilməməsinə olan tendensiya və onun innovation fəaliyyəti bankları ənənəvi olaraq rəqabətdən qoruyan maneələrin azaldılması və aradan qaldırılması amilləridir. Ona görə də əhəmiyyətli fond bazarları olan dövlətlərdə qeyri-maliyyə borc alanları üçün vəsait mənbəyi olan kommersiya banklarının rolunun kəskin azalması müşahidə olunur. Lakin məhdud fond bazarları olan ölkələrdə

də kommersiya bankları tərəfindən aparılan kredit əməliyyatlarının azalması müşahidə olunur. Bu onunla bağlıdır ki, kommersiya banklarının müştəriləri kapitalın getdikcə daha geniş xarici və offşor bazarlarına, məsələn, Avroistiqrazlarına çıxış əldə edirlər.

Bunun nəticəsində bank xidmətlərini digər maliyyə və qeyri - maliyyə şirkətlərinin həyata keçirdikləri xidmətlərdən fərqləndirmək daha da çətinləşir.

Ona görə də bank işinin bir çox mütəxəssisləri hesab edirlər ki, gələcəkdə:

- bank sistemi daha çox universal Avropa bank modelinə oxşar olacaq, nəinki yüksəksəviyyəli segmentasiya səviyyəsi ilə xarakterizə olunan Amerika və ya Yaponiya modelinə;
- depozitlərin yerləşdirilməsi və qısamüddətli kreditlərin verilməsi üzrə funksiyaları yerinə yetirən müəssisələr kimi bankların rolunun hər yerdə azalması müşahidə olunacaq;
- kapital bazarında xidmət göstərmək üzrə ixtisaslaşan dolayısı vasitəçilər kimi onların fəallığının yüksəlməsi gözlənilir, yəni onların funksiyaları əsas etibarilə informasiyanın işlənilməsinə yönələcək;
- o hallarda bank fəaliyyətinin genişlənməsi baş verəcək ki, kommersiya bankları birgə əsasda informasiya xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı üstünlüklərdən istifadə edə bilsinlər və bunu da kredit kartları, trust əməliyyatları, sığortalama və s. sistemlərə aid etmək olar;
- kommersiya bankları əvvəlki kimi ödəniş sistemində əhəmiyyətli rol oynayacaq.

Lakin hazırda bank və kommersiya və ya sənaye fəaliyyətiarasında aydın həddin mövcudluğu şəraiti əvvəlki tək Fransa, Almaniya və İsveçrə kimi bəzi ölkələr istisna olmaqla ümumi qəbul olunmuş norma halında qalmaqdadır. Kommersiya bankları fəaliyyət göstərmə xarakterinə görə ən rəngarəng ola bilərlər. Onlar apardıqları əməliyyatların növlərinə və fəaliyyət sferasına (universal, ixtisaslaşmış və sahə), mülkiyyət formasına (dövlət, özəl, kooperativ, səhmdar, qarışıq), bank kapitalının ölkə mənsubiyyətinə (milli, xarici, müştərək), fəaliyyət ərazisinə (ümumdövlət, regional, regionlararası, beynəlxalq, xarici), təşkilati - hüquqi əsasına (pay, səhmdar), kreditlərin verilməsi müddətinə (uzunmüddətli və qısamüddətli kreditləşdirmə bankları), kommersiya bankının xarici bölmələrinin formalarına (müstəqil hüquqi şəxs, bütün kommersiya bankları üçün müəyyən olunmuş qaydada qeydə alınan törəmə bank, filial, bölmə, şöbə, nümayəndəlik) görə fərqlənirlər.

Kommersiya bankının effektiv fəaliyyəti *bank tənzimləməsi* ilə bağlıdır və bu, mərkəzi bankın sabit, təhlükəsiz fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının təmin olunması ilə məşğul olduğu tədbirlər sistemi kimi anlaşılar. Kommersiya banklarının fəaliyyəti onların müflisləşməsinə, müştərilərini itirməsinə gətirə bilməz və bu, bütövlükdə iqtisadiyyata neqativ təsir göstərə bilər. Bank tənzimləməsinin və nəzarətinin əsasında "dəvə" (ingiliscə "CAMEL" akronimi bank nəzarətinin əsas meyarlarının baş hərfləri ilə tərtib olunub) adlandırılan prinsip durur və ona aşağıdakılar daxildir:

- kapitalın kifayət qədər olması (öz vəsaitlərinin yekun aktivlərə nisbəti);
- risk, likvidlik və s. nöqteyi - nəzərindən aktivlərin keyfiyyəti;
- menecmentin keyfiyyəti (idarə edənlərin ixtisaslaşması);
- likvidlik və ya bankın tez və ağrısız öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilmək qabiliyyəti (likvid aktivlərin və digərlərinin nisbəti);
- gəlirlilik (bir səhmə və ya bir məşğul olana gələn gəlirin səviyyəsi).

Tənzimləmə sistemi qarşısında bütün banklar, onların nə ilə məşğul olmaları və kimə məxsus olmalarından asılı olmayaraq bərabərdirlər. Lakin bütün ölkələrdə müxtəlif banklar - kommersiya, investisiya, əmanət, kooperativ, səhmdar, ümumxalq və özəl banklar olduğundan, bu, tənzimləmə sisteminin korrektə olunmasını tələb edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bank fəaliyyəti və pul-kredit siyasətinin qanunvericiliklə tənzimlənməsi adətən müəyyən miqdarda xüsusi qanunvericilik aktlarına əsaslanır ki, onların da arasında ən əsasları Mərkəzi bank haqqında qanun və bank fəaliyyəti haqqında ümumi qanundur.

Müasir kommersiya bankları *müxtəlif hüquqi formalarda* yaradıla bilər. Onlar nisbətən daha tez-tez fərdi və ya müştərək (ailəvi) banklar, qeyri-məhdud məsuliyyətli birliklər (yaxud da ümumi partnyorlar) (yoldaşlıqlar), məhdud məsuliyyətli birliklər (yaxud da məhdud partnyorlar, səhmdar şirkətləri və s.) (yoldaşlıqlar), trastlar şəklində yaradılırlar.

İlk iki hüquqi forma sonuncu iki formadan onunla fərqlənir ki, müəssisələrin (bankların) sahibləri tamamilə, hər hansı məhdudiyyət olmadan öz müəssisələrinin (filiallarının) öhdəlikləri üzrə cavabdehdir. Məhdud

məsuliyyətli yoldaşlıq (birlik) şəklində yaradılmış bankların sahibləri öz təsisatçılarının öhdəlikləri üzrə yalnız öz pay üzvlük haqları və ya səhmdar kapitaldakı payları həddində cavabdehirlər. Müştərilərin vəsaitlərini trust (etimad) əsasında cəlb edən banklar (və onların sahibləri) müştərilər qarşısında onların əmanətlərinin toxunulmazlığı haqqında, əgər vəsaitlərin yerləşdirilməsi zamanı "adi sayıqlıq" normalarını pozmayıblarsa, cavabdehlik daşıyırlar.

İlk iki hüquqi formada yaradılmış banklara (fərdi və ya müştərək banklara), habelə qeyri-məhdud məsuliyyətli yoldaşlıqlara adətən geniş ictimaiyyətdən (onların məsuliyyətinin həddlərinin müəyyənləşdirilməsinin çətinlikləri üzündən) depozitlər qəbul etmək qadağan olunur, lakin onlar bütün qalan bank funksiyalarını yerinə yetirə bilirlər, məsələn, borc almaq barədə adi özəl (xüsusi) müqavilə əsasında vəsait cəlb edə bilsələr ki, sonradan bunları daha yüksək faizlə ssuda şəklində verə bilsinlər.

Bank müəssisəsinin ən geniş yayılmış hüquqi forması müxtəlif yönümləri ilə mövcud olan məhdud məsuliyyətli yoldaşlıqlar formasıdır:

- Böyük Britaniyada yerli, "özəl və ümumi (ictimai) şirkətlər;
- ABŞ - da korporasiyalar;
- AFR-da, Yaponiyada, Fransada və başqa ölkələrdə səhmdar cəmiyyətləri.

Adətən ən iri bankların baş (ana) şirkətinin, bir çox ayrı - ayrı banklara və firmalara nəzarət edən maliyyə sistemində iştiraklar vasitəsilə strukturu olur.

ABŞ - da belə konsernlərin başında adətən holding korporasiyası durur ki,

konsernin aparıcı bankı da ona tabe olur. Qərbi Avropa dövlətlərində və Yaponiyada belə holdinqin funksiyasını bilavasitə aparıcı bank həyata keçirir. Belə konsernlərdə cəlb olunmuş depozitlərin məbləği çox hallarda on və hətta yüz dəfələrlə konsernin öz kapitalını üstələyir. Ona görə də, bir qayda olaraq, belə banklar üçün müvafiq dövlət idarəsində depozitlərin sığortalanması üçün öhdəlik mövcuddur.

Kommersiya bankları müvafiq *prinsiplə* işləməli və müəyyən funksiyaları yerinə yetirməlidirlər. İndiki halda kommersiya bankının *ilkin* müqəddəm prinsipi real mövcud olan resurslar həddində işləməkdir. Real mövcud olan resurslar həddində işləmək onu bildirir ki, kommersiya bankı təkcə öz resursları ilə kapital yatırımları arasındakı kəmiyyət uyğunluqlarını təmin etməli deyil, həm də bank aktivlərinin xarakterinin onun tərəfindən cəlb olunmuş resursların spesifikasiyasına uyğunluğuna nail olmalıdır. Bu, ilk növbədə onların hər ikisinin müddətinə aiddir. Məsələn, əgər bank vəsaitləri başlıca olaraq qısa müddət üçün qəbul edir, onları isə əsas etibarilə uzunmüddətli ssudalara yatırarsa, onda onun likvidliyi təhlükə altında qalır. Bankın aktivlərində böyük miqdarda yüksək riskli ssudaların olması bankdan onun resurslarının ümumi həcmində öz vəsaitlərinin xüsusi çəkisini artırmalı tələb edir.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin əsaslandığı *ikinci* ən mühüm prinsip iqtisadi müstəqillikdir və bu zaman bankların öz fəaliyyətlərinin nəticələri üçün iqtisadi müstəqilliyi anlaşılır. İqtisadi müstəqillik bankın öz vəsaitləri və cəlb olunmuş resurslar, müştərilərin və əmanətçilərin seçilməsi, bankın gəlirləri

barədə sərbəst qərar qəbul olunmasını nəzərdə tutur. Məsələn, mövcud qanunvericilik bütün kommersiya banklarına öz fondları və gəlirləri ilə sərbəst rəftar etmək üçün iqtisadi müstəqillik verir. Vergilərin ödənilməsindən sonra bankın öz sərəncamında qalan mədaxili onun təsisat sənədlərinə uyğun olaraq bölüşdürülür. Səhmdarların ümumi yığıncağı və ya digər səlahiyyətli orqan bankın müxtəlif fondlarına ayırmaların normalarını və həcmi, habelə səhmlər üzrə dividendlərin həcmi müəyyənləşdirir. Kommersiya bankı öz öhdəliklərinə görə, mövcud qanunvericiliyə görə üzərinə cərimə təyin oluna bilən ona məxsus olan bütün vəsaitlərlə və əmlakla cavab verir. Kommersiya bankı əməliyyatlardan irəli gələn bütün riski öz üzərinə götürür.

Üçüncü prinsip ondan ibarətdir ki, kommersiya bankının öz müştəriləri ilə qarşılıqlı, münasibətləri adi bazar münasibətləri kimi qurulur. Kommersiya bankı ssuda verərkən ilk növbədə gəlirliliyin, risk və likvidliyin bazar meyarlarından çıxış edir.

Kommersiya banklarının işinin *dördüncü* prinsipi ondan ibarətdir ki, onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi yalnız dolayısı, (inzibati deyil) iqtisadi metodlarla həyata keçirilməlidir. Dövlət yalnız kommersiya bankları üçün "oyun qaydalarını" müəyyən edir, amma onlara əmr vermir.

Kommersiya bankları özləri özlüklərində mövcud olurlar: onlar iqtisadiyyatın və sosial sferanın tələblərinə xidmət edirlər. Ona görə də sonuncuların durumu kommersiya banklarının inkişafındakı tendensiyanı adekvat əks etdirir. Məsələn, iqtisadi artım şəraitində bank xidmətlərinə olan

tələbat artır, və əksinə, iqtisadi tənəzzül və əhalinin əksər hissəsinin aşağı həyat səviyyəsi bank xidmətinə olan tələbatı məhdudlaşdırır. Kommersiya banklarına qeyri - effektiv

iqtisadiyyatda, ödəməqabili ssuda alanın olmadığı, kreditləşdirmə üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış investisiya layihələrinin olmadığı, habelə bank fəaliyyətini tənzimləyəcək mükəmməl qanunvericilik bazasının olmadığı şəraitində işləmək çətinidir. Bu səbəbdən də kommersiya bankları artımın intensiv amillərindən istifadə olunmasına yönəldilməlidirlər.

1.2.Kommersiya bankının funksiyalarını xarakteristikası

Kommersiya bankları bir çox müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. Sərbəst pul resurslarının səfərbərliyə alınması və təmərküzləşdirilməsi funksiyasını onların əsaslarından birinə aid etmək olar. Bu, kommersiya banklarının prioritet funksiyası və iqtisadi bazisidir. Kredit, habelə digər aktiv əməliyyatların yolu ilə təkrar istehsal prosesinə daxil edilən vəsaitlərin kəmiyyəti pul vəsaitlərinin səfərbərliyə alınması və bankda təmərküzləşdirilməsindən asılıdır. Müştərilərdən sərbəst pulları borc alan kommersiya bankı həmin andaca bu vəsaitlərin vaxtında qaytarılması öhdəliyini öz üzərinə götürür. Kredit təsisatlarına yatırılanı pul məbləğləri əmanətçilərə faiz şəklində gəlir gətirir.

Pul vəsaitlərinin yığılması və qorunması stimulları kommersiya banklarının çevik depozit siyasəti əsasında formalaşır. Əmanətçilərə ödənilən yüksək faizlərdən əlavə bank kreditorlarına yığılmış resursların bankda

yerləşdirilməsinin etibarlılığı üçün bank kreditorlarına yüksək qarantiya da lazımdır. Belə qarantiyaların yaradılmasına bank təsisatlarının aktivlərinin, depozitlərin kommersiya banklarında sığorta fondunun formalaşdırılması xidmət edir. Depozitlərin sığorta olunması ilə yanaşı kommersiya banklarının fəaliyyəti haqqında və onların verə biləcəkləri digər qarantiyalar haqqında informasiya əlçatırlığı əmanətçilər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kreditorda olan vəsaitlərin istifadə olunması haqqında məsələni həll edərkən o bankın maliyyə durumu haqqında kifayət qədər informasiyaya malik olmalıdır ki, özü gələcək yatırımların riskini qiymətləndirə bilsin.

Kreditin verilməsi əhəmiyyətli bank funksiyasıdır. O ənənəvi bank xidmətləri növünə aid edilir. Bank krediti banklar tərəfindən haqqı ödənilməklə müəyyən təminatlılıq, qaytarılıb, müddətlilik və s. bu kimi şərtlərlə borc verilən ssuda kapitalının hərəkətindən ibarətdir. O kreditorla (banklarla) kredit subyektləri (borc alanlar) arasındakı iqtisadi münasibətləri ifadə edir. Bank krediti müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin akkumulyasiyası və onların qaytarılmaqlıq şərtləri ilə paylaşdırılması, habelə kreditləşdirmə sistemi vasitəsilə pul nişanlarının tədavülə emissiyası ilə bağlıdır. Pul resurslarının qaytarılma forması onları dəfələrlə yenidən bölüşdürməyə imkan verir. Bank kreditindən istifadə olunmanın zəruriyyəti müəssisələrin kapitalının təkrar istehsal prosesində dövrünü ilə, dövriyyə kapitalı və əsas kapitalın təşkilinin xüsusiyyətləri ilə, kreditor və borc alanın hesablaşma maraqları ilə şərtlənir. Digər tərəfdən kredit bankların mənfəət əldə etmələrinin əsas mənbəyidir.

Müəssisələrin fondlarının və xüsusi şəxslərin pul gəlirlərinin dövrəni prosesində müvəqqəti azad olan *pul vəsaitlərinin təkrar bölüşdürülməsi* funksiyası kredit verilməsi funksiyası ilə bağlıdır. Kommersiya banklarının vasitəçilik funksiyasının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, resursların yenidən bölüşdürülməsinin əsas meyarı rolunda onların borc alan tərəfindən istifadə olunmasının mədaxilliyi çıxış edir. Resursların təkrar bölüşdürülməsi kreditordan borc alana təsərrüfat əlaqələri, yuxarı bank strukturlarının ara vasitəçilik həlqələrinin iştirakı olmadan, bank krediti prinsipi əsasında üfüqi xətt üzrə həyata keçirilir. Borc alınmış və verilmiş vəsaitlər üzrə ödəniş borc vəsaitlərinə olan tələb və təklifin təsiri altında formalaşır. Nəticədə iqtisadiyyatda münasibətlərin bazar tipinə uyğun gələn maliyyə resurslarının sərbəst hərəkətinə nail olunur.

Bazar iqtisadiyyatının uğurla inkişaf etməsi üçün kommersiya banklarının vasitəçilik funksiyasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar öz fəaliyyətləri ilə iqtisadi sistemdə risk və qeyri - müəyyənlik səviyyəsini azaldır. Pul vəsaitləri kreditordən borc alanlara tərəf bankların vasitəçiliyi olmadan da yerdəyişə bilər. Lakin bu zaman ssudaya verilən pul vəsaitlərinin itirilməsi riski kəskin şəkildə artır və onların yerdəyişməsi üzrə ümumi xərclər artır, belə ki, kreditör və borc alanlar bir - birlərinin ödəməqabillikləri barədə məlumatlandırılmayıblar, təklif olunan pul vəsaitlərinin həcmi və müddəti onlara olan tələbatın həcmi və müddəti ilə üst - üstdə düşür. Kommersiya bankları borc alanın tələblərinə uyğun olaraq ssuda verilə biləcək vəsaitləri cəlb

edir və öz aktivlərinin geniş diversifikasiyası əsasında bankda pulları yerləşdirilmiş sahiblərin məcmu riskini azalda bilirlər.

Təsərrüfat sövdələri, *üzrə pul hesablaşmaları və ödənişlərinin* aparılması funksiyası onun realizasiyasının bank personalının xeyli əməliyyat vaxtını aldığı və bank sistemində əhəmiyyətli yer aldığı nəzərdə tutur. Təsərrüfatçılıq subyektləri arasında hesablaşmaların aparılmasının iqtisadiyyatın fəaliyyət göstərməsi üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Hesablaşma əməliyyatlarının vaxtında aparılması genişləndirilmiş təkrar istehsal prosesinin fasiləsiz həyata keçirilməsinə imkan verir. Bu, ödənişlərin vaxtında aparılması üçün kommersiya banklarının üzərinə çox böyük məsuliyyət qoyur.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin kommersiya bankları müştəriləri təkcə müvəqqəti sərbəst kapitalın akkumulyasiyası hesabına deyil, həm də depozit - çek emissiyası yolu ilə kreditləşdirdikdə, *tədavül kredit vəsaitlərinin buraxılışı* funksiyasını yerinə yetirir. Bankların özləri ssudaların verilməsi prosesində yatırım (əmanət) yaradırlar. Kredit açarkən bank hesabdakı qalıq həddində çek yazmaq hüququ ilə pulu yatırıma (əmanətə) köçürür. Bu zaman kredit verilməzdən əvvəl əmanətin açılması aparılır. Əmanətin əsasında çek meydana çıxır, müştərinin tələbi ilə ona nəqd pullar ödənilə bilər. Bankın müştərinin cari hesabına ilkin pul ödənişi aparılmadan kredit yazısı gerçək pul ödənişindən (üzvlük haqqından) əmələ gələn real əmanətdən fərqli olaraq, *xəyali əmanət* adlanır. Müasir dövrdə real və xəyali əmanətlər arasındakı fərq tədricən silinir. Banka nəqd pulun ödənilməsi ayrı bankda xəyali əmanətin yaradılmasına

əsaslına bilər. Xəyali əmanətləri real əmanətlərdən ayırmaq praktiki olaraq mümkün deyil.

Kommersiya bankları öz fəaliyyətləri prosesində *konsalting (məsləhət) və iqtisadi və maliyyə informasiyasının verilməsi* funksiyasını yerinə yetirirlər. Bu, onunla şərtlənir ki, müasir kommersiya bankları təsərrüfatçılıq subyektləri üçün maraq kəsb edən ümumi iqtisadi və maliyyə xarakterli məlumatları özündə cəmləşdirir. Onlar, ilk növbədə özləri ilə ümumi maraqlarla birləşən təsərrüfat orqanlarına, bəzən də konfidensial xarakterli, rəngarəng kommersiya məlumatlarını təqdim edirlər.

Milli pul vahidlərinin xarici valyutaya mübadiləsi ilə bağlı olan kommersiya banklarının funksiyası aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- hüquqi şəxslərin, rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin (o cümlədən "loro" tipli bankların müxbir hesablarının), dövlət hakimiyyəti orqanları və idarələrinin, ictimai təşkilatların və sahibkarların hüquqi şəxs yaradılmadan hesablarının açılması və aparılması;
- valyuta əməliyyatlarının aparılması hüququna müvafiq lisenziyası olan xarici və ölkə banklarında müxbir hesablarının ("nostro" hesablarının) açılması və aparılması;
- qeyri - ticarət əməliyyatlarının və bankın müştərilərinin kapitalının hərəkəti ilə bağlı olan əməliyyatların həyata keçirilməsi;
- bankın müştərilərinin ixrac - idxal əməliyyatları ilə bağlı olan hesabların aparılması;

- xarici valyutada alqı - satqı sövdələrinin, habelə ölkə və dünya valyuta bazarlarında konversion əməliyyatların, eləcə də müştərilərin - hüquqi şəxslərin, dövlət hakimiyyəti orqanları və idarələrinin, ictimai təşkilatların və sahibkarların hüquqi şəxs yaradılmadan adından və hesabına əməliyyatların aparılması;
- fiziki şəxslərin xarici valyuta, habelə beynəlxalq bank praktikasında qəbul olunmuş başqa formalarda vəsaitlərinin əmanətlərə və depozitlərə cəlb olunması.

Fond bazarının formalaşdırılması ilə əlaqədar olaraq kommersiya banklarının *qiymətli kağızlarla əməliyyatda vasitəçilik* kimi funksiyası inkişaf etməyə başlayır. Banklar, qiymətli kağızlar bazarında vasitəçi, investisiya məsləhətçisi (konsaltinqi), investisiya şirkəti və investisiya fondu simasında investisiya institutları kimi çıxış etmək hüququna malikdirlər. Maliyyə brokeri simasında çıxış edən banklar müştərinin hesabına və tapşırığı ilə komissiya və tapşırıq müqaviləsi əsasında qiymətli kağızlarla alqı-satqı zamanı vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirirlər.

Bank investisiya konsaltinqi kimi qiymətli kağızların buraxılması və dövriyyə ilə bağlı öz müştərilərinə konsaltinq xidməti göstərir. Əgər bank investisiya şirkəti rolunu öz üzərinə götürürsə, onda o qiymətli kağızların buraxılmasının təşkili və üçüncü şəxsin xeyrinə onların yerləşdirilməsi üzrə zəmanətlərin verilməsi, habelə öz adından və öz hesabına, o cümlədən qiymətli

kağızların kotirovkası hesabına, yəni alış və satışını öz üzərinə götürdüyü müəyyən qiymətli kağızlara "satıcının qiyməti" ilə "alıcının qiyməti"ni elan etməklə qiymətli kağızların alqı - satqısı ilə məşğul olur. Bank o halda kommersiya fəaliyyəti həyata keçirir ki, bu zaman resurslarını öz adından qiymətli kağızlarda yerləşdirmiş olsun və bu sayaq yerləşdirmə ilə bağlı olan bütün risklər, alınmış qiymətli kağızların bazar qiymətlərinin dəyişməsi ilə bağlı bütün gəlirlər və itkilər səhmdarların hesabına aid edilir. Fond bazarında investorun, brokerin rolunun icrasının labüd şərti kommersiya bankının ştatında qiymətli kağızlarla iş üzrə ixtisaslı mütəxəssislərin olmasıdır.

1.3. Kommersiya banklarının əməliyyatlarının xarakteristikası

Kommersiya bankları rəngarəng əməliyyatlar həyata keçirirlər. Hazırda kommersiya banklarının əməliyyatlarının dairəsi xeyli genişlənərək, ənənəvi bank əməliyyatları ilə yenilərinin arasındakı fərq daha çox silinməkdədir. Mübahisəsiz demək olar ki, heç də bütün bank əməliyyatları konkret bank təsisatlarının gündəlik həyatında var və istifadə olunur (məsələn, beynəlxalq hesablaşmaların və trast əməliyyatlarının aparılması). Lakin müəyyən əməliyyatlar siyahısı vardır ki, bank onlarsız mövcud ola və fəaliyyət göstərə bilməz. Bunlara

depozitlərin qəbulu, pul hesablaşmaları və ödənişlərin aparılması, kreditlərin verilməsi aiddir.

Banklar baza əməliyyatlarının yerinə yetirilməsindən əlavə, müştərilərə bir çox digər maliyyə xidmətləri təklif edirlər. Sənayecə inkişaf etmiş ayrı - ayrı ölkələrin milli - tarixi təsərrüfat xüsusiyyətlərinin inkişafı ilə şərtlənən fərqlərlə yanaşı, dövlət mənsubiyyəti və yerləşdirilmə ərazisindən asılı olmayaraq bütün banklara xas olan (onların araşdırılan kredit - maliyyə altsistemindəki immanent mənsubiyyətləri səbəbindən) bank fəaliyyətinin (bank əməliyyatlarının) bir sıra aparıcı istiqamətlərini göstərmək olar.

Ümumi baxışdan passiv və aktiv əməliyyatlar onlara aiddir. Kommersiya banklarının iş praktikasında onların yerinə yetirdikləri əməliyyatları (iş növlərini) passiv əməliyyatlar, aktiv əməliyyatlar, bank xidmətləri, bankların özlərinin əməliyyatlarını bu sayaq qruplarda birləşdirmək olar.

İlk iki qrup kommersiya banklarının əməliyyatları arasında daha çox xüsusi çəki yaradırlar. Məsələn, vəsaitlərin cəlb olunması və kredit resurslarının əlavə mənbələrinin formalaşdırılması üçün kommersiya banklarının passiv əməliyyatları xidmət edir. Onlar aktiv əməliyyatların maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunur və depozit əməliyyatları çərçivəsində müxtəlif növ əmanətlərin cəlb olunmasından, banklararası kreditlərin istifadə olunmasından, qiymətli kağızların emissiyasından, bankların öz resurslarının səfərbər olunmasından və s. ibarətdirlər.

Depozitlər bankın müştərilərinin hər cür müddətli və müddətsiz əmanətlərindən ibarətdir. Bu növ əməliyyatların xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, banklara pul vəsaitlərini müştəri təklif etmir, bankın öz təşəbbüsü ilə pulları cəlb edir. Ona görə də bank praktikasında bu məbləğlər "cəlb olunmuş" adlandırılır. Bank belə vəsaitlər üçün faiz ödəyir. Faiz stavkaları depozitlərin müddəti və həcmindən aslı olaraq dəyişir. Rəqabətin inkişaf etdiyi şəraitdə kommersiya bankları müştərilərin hesablaşma hesablarında olan orta illik qalıqlar üzrə əvvəllər edilməyən faiz artırımları da aparırlar. Bankın belə siyasəti müştərilərin sərbəst vəsaitlərini öz hesablarında toplamalarına maraqlarını artırır.

Kommersiya banklarının *aktiv əməliyyatları* əsas etibarilə müddətlərinə, həcmələrinə kredit resurslarının istifadəçilərinin tiplərinə, təminat xarakterinə, pul vəsaitlərinin ödəniş formalarına görə fərqlənən kreditlərin verilməsi (aktiv əməliyyatların xüsusi növü kimi zəmanətli əmanətlər istisna təşkil edə bilər) ilə bağlıdır.

Kreditlərin müxtəlif növlərinin təsnifatını vermək çox çətindir. Ona görə də indiyədək istər ölkə, istərsə də xarici ədəbiyyatda kreditlərin vahid təsnifatı yoxdur. Lakin hazırda onların spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, keçid iqtisadiyyatı kommersiya banklarını qısa müddətə kredit verməyə məcbur edir. Bu, kreditlərin çox sürətlə qiymətdən düşməsi prosesi ilə şərtlənir. Mövcud şərait uzunmüddətli istehsal dövrlü müəssisələri çox ağır vəziyyətə qoymuşdur, belə ki, bu məqsədlər üçün alınmış kreditlərin dövrünü daha qısa zaman kəsiyini

əhatə etdiyindən və ölçüyə gəlməyən dərəcədə böyük gəlir gətirdiyindən, ticarət - vasitəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq daha əlverişlidir.

Kommersiya bankları özlərinin sərəncamlarında olan həm özlərinin, həm də cəlb olunmuş vəsaitləri ssuda verməklə, faiz alırlar. Faiz kreditora ssuda kapitalı əvəzinə ödənilən qiymət şəklində çıxış edir. Onun həcmi kredit resurslarına olan tələb və təklifdən asılıdır.

Bank xidmətləri müştərinin tapşırığı üzrə sonuncunun xeyrinə müəyyən ödənişlə bank əməliyyatlarının aparılmasıdır. Praktikada bank xidmətləri üç qrupa bölünür:

- tədiyyə dövriyyəsinə şəraitin yaradılması (kommersiya bankları tərəfindən müştərilərin vəsaitləri hesabına nəqd və nəqdsiz ödənişlərin aparılması), valyuta və qiymətli metallarla, veksellərin və çeklərin inkassasiyası və s. yolu ilə əməliyyatların həyata keçirilməsi;
- müştərilərin qiymətli kağızlarının saxlanması, habelə onların idarə aparılması;
- dünyanın aparıcı ölkələrində geniş inkişaf etmiş əmlakın (etibar olunmuş və ya trast əməliyyatları) idarə olunması.

Bəzən "bank xidməti" anlayışı ilə "bank məhsulu" anlayışını bir - biri ilə bağlayırlar və sonuncudan söhbət açıldıqda aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- maddi xidmətlər, yəni banklar tərəfindən maddi nemətlərin müştərilərə çatdırılması məqsədilə göstərilən xidmətlər. Bu halda əlavə dəyər yaradılır ki, o da əmtəənin (malın) dəyəri (qiyməti) üzərinə artırılır;

- kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması, müştərilərin məlumatlandırılması və onlara konsaltinq keçirilməsi, analitik tədqiqatların aparılması və onların nəticələri üzrə ictimaiyyətin məlumatlandırılması, bank işçilərinin etika normalarının yaradılması.

Kommersiya banklarının öz əməliyyatları ikinci dərəcəli rol oynayır. Məsələn, bank digər hüquqi şəxslərin təsisçisi kimi çıxış edə, hər hansı istehsal və ya sosial - mədəni təyinatlı obyektin tikintisində iştirak edə bilər. Kommersiya bankları zəmanət verə bilər. Onlar öz şəxsi hesablarına müxtəlif avadanlıq və əsas vəsaitlər ala bilərlər. Bankın öz şəxsi əməliyyatlarına aşağıdakılar da aiddir: öz əməkdaşlarının əmək haqlarının ödənilməsi, istehsalat və sosial - inkişaf fondlarının və maddi həvəsləndirmənin bölüşdürülməsi, öz təsisçilərinə dividendlər ödəmək və s.

Son vaxtlar banklar daha çox onlar üçün xarakterik olmayan əməliyyatları daha aktiv həyata keçirməklə, özəri üçün qeyri - ənənəvi maliyyə sahibkarlığı sferasına daxil olaraq, daim göstərdikləri xidmətlərin dairəsini genişləndirərək və keyfiyyətini yüksəldərək, yeni perspektiv müştərilərin cəlb edilməsi uğrunda rəqabət aparırlar. Faktiki olaraq kommersiya bankları təsisatları o qədər rəngarəngdir ki, onların dəqiq fərqləndirilməsi doğrudan da qeyri - müəyyəndir. Bu onunla bağlıdır ki, "müasir" banklar ən rəngarəng əməliyyat növləri ilə məşğul olurlar.

Şərti olaraq bankın öz hesabına əməliyyatlarını (onlar da bank əməliyyatları kimi aktiv və passiv ola bilər, amma daxili bütövlük növü olması

üzündən struktur əlahiddəliyinə iddialıdır) da fərqləndirmək olar ki, bunlara da müxtəlif müddətilik və tələbetmə şərtlərinə (ssudanın ödənilməsi) görə əməliyyatlar aiddir: veksellərin verilməsi, xarici valyuta, qiymətli kağızlar və əlvan metallarla və s. ilə ticaret.

Hazırda bankların fəaliyyətində getdikcə daha çox universallaşma baş verir ki, bu da nəinki təkcə pul vəsaitləri və maliyyə resurslarının bütün mərhələləri və dövriyyə sferalarını əhatə etməyi deyil, həm də məsləhətvermə (konsaltinq), ayrı - ayrı şəxslər və təşkilatların (hətta dövlətlərin) vəsaitlərinin idarə olunmasında pul və maliyyə prosesləri barədə informasiyanı, pul əməliyyatlarının texniki təmin olunmasını, pul dəyərlərinin və istehsalat sirlərinin mühafizəsi və s. genişləndirir.

Belə bir qayda yaranır ki, müştəri lazımı xidmətlər siyahısını elə öz bankında ala bilər. Öz ənənəvi fəaliyyətlərindən imtina etməyən banklar, fəaliyyətin digər sferalarına daha aktiv şəkildə müdaxilə edirlər, müştərilərə bütün maliyyə xidmətləri kompleksi üzrə qulluq etməyi öz üzərlərinə götürürlər. Banklar birbaşa kreditləşdirmə formalarını özlərinə tabe etməyə çalışaraq, şirkətlərin vekselləri ilə ticarətə girir, səhmlərlə birja əməliyyatları aparır, ayrı - ayrı şəxslərə məxsus olan qiymətli kağızlar paketinin idarə olunmasına və s. girişirlər.

Əgər bank yuxarıda sadalanan xidmətləri tam həcmdə yerinə yetirə bilmirlərsə, onda o müştərini itirməkdə risk edir. Banka bu xidmət forması da əlverişlidir, belə ki, müştərilərin dosyesinin tərtib olunması üçün vaxta və

məsərəflərə qənaət edilir (çünki bir dosyedən bank bir neçə bölməsi istifadə edilə bilər), bankın əməliyyatlara və müştərilərin fəaliyyətinə nəzarət imkanları artır (o mütəmadi olaraq müştərinin bütün fəaliyyəti haqqında, onun kommersiya və şəxsi işləri və əlaqələri barəsində müntəzəm və bitkin məlumat alır).

Belə şəraitdə kommersiya bankları fəaliyyətlərini genişləndirmək yolu ilə, yeni, bank bazarının daha yüksək riskli segmentləri üzrə xidmət göstərməklə bağlı öz iqtisadi durumlarını qorumağa çalışırlar ki, bunlara da aşağıdakılar aiddir:

- tərpənməz kommersiya əmlakı üzrə sövdələr və borc vəsaitlərinin yüksək payı üzrə əməliyyatlar (bir çox hallarda bu, kredit risklərinin çoxalması ilə bağlıdır);
- öz kapitallarının kifayətliliyinə dair tələblərin daha da unifikasiyası və sərtləşdirilməsi ilə bağlı kommersiya bankları üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edən daha gəlirli, amma yüksək risklə bağlı balansı ötmüş əməliyyatlar (faiz və valyuta svopları, rezerv akkreditivləri, ssudalar üzrə öhdəliklər, onların satılması və otürülməsi, habelə zəmanət verilməsi);
- kommersiya banklarının diler əməliyyatlarda törəmə instrumentlərlə iştirak etmələri; bu, onlar üçün yeni fəaliyyət növlərindən biri sayılır. Bu halda kommersiya bankları nəinki öz müştərilərinin tapşırığı ilə, həm də əməliyyatlarının gəlirliliyini artırmaq məqsədilə özləri müstəqil şəkildə törəmə instrumentləri əldə edirlər;

- sığortalama, trast (vəkalətli) əməliyyatlar kimi qeyri-bank sektorlarında xidmətlər göstərmək.

Trast (vəkalət) əsasında müştərilərin vəsaitlərini cəlb edən banklar (onların sahibləri) müştəri qarşısında, əgər onlar bu vəsaitlərin yerləşdirilməsi zamanı "adi ehtiyatlılığı" pozmayıblarsa, onda onların əmanətlərinin toxunulmazlığına cavabdeh deyillər. Trast işi anqlo-saks dövlətlərin mülki hüququnda mövcud olmuş bir sıra spesifik institutlar əsasında ABŞ - da meydana çıxmış və inkişaf etmişdir.

Vaxtilə Amerikanın bankirlər assosiasiyası trast işinə belə tərif vermişdilər: "Bu, vəsiyyətlərin icrası, əmlakın vəkalətnamə üzrə idarə olunması və fiziki şəxslər, yoldaşlıqlar (birliklər), assosiasiyalar, təsərrüfat korporasiyaları, habelə açıq ictimai, tədris, mədəni və xeyriyyə təsisatları və hökumət orqanları üçün mümkün sayılan bütün hallarda agent tapşırıqlarının yerinə yetirilməsidir". Trast ili XIX əsrin ortalarından daha çox kommersiya banklarının əllərində cəmləşir və hətta, məsələn, etimadlı şəxs hüquqi firma və ya fərdi şəxs olduqda belə, faktiki olaraq əməliyyatları, agent kimi fəaliyyət göstərən bank aparır.

Qiymətli kağızlara yatırılmış varidatın idarə olunması, faktiki olaraq kommersiya banklarının əsas trast emeliyyatlarından ibarətdir. Bu halda bank müştərinin varidatını birbaşa idarə etmir, yalnız agent, mühafiz funksiyasını həyata keçirir, bir qayda olaraq, investisiyalar üzrə məsləhətçi kimi çıxış edir və bu yolla da müştərinin müxtəlif qiymətli kağızlara yatırımlar yapmasına əsas təsir göstərir. Bununla da trast əməliyyatlar vasitəsilə bankın qiymətli kağızlar bazarına, ilk növbədə fond birjasına təsiri artır. Hazırda kommersiya bankları

korporasiyaların istiqrazları üzrə etimadlı nümayəndəsi kimi çıxış edir, qiymətli kağızların emissiyasına texniki xidmət göstərir, qiymətli kağızların emissiyasına, alqı - satqı zamanı səhmlərə verilən hüququn ötürülməsini həyata keçirir, səhmlərin emissiya məbləğinin şirkətin (korporasiyanın) nizamnaməsində təsbit olunmuş həddən yuxarı olmamasına nəzarət edir və s.

XX əsrin ikinci yarısında ABŞ - da fərdi fondlardan fərqli olaraq, idarə edilməsi onlara etibar olunmuş nisbətən kiçik (50 min dollardan az) pul vəsaitlərini toplayan kollektiv trust fondlar adlanan əməliyyatlar yayılmağa başladı. Bu halda toplanılmış pul vəsaitlərinin idarə olunması vahid trust kimi həyata keçirilir. Digər forması isə sənaye, ticarət və nəqliyyat korporasiyalarının pensiya fondlarının banklar tərəfindən idarə olunmasıdır. ABŞ - da banklar tərəfindən idarə olunan pensiya fondlarının 60 % - ə qədəri tam investisiya müstəqilliyi şərti ilə onlara verilmişdir. Xarakterik haldır ki, ABŞ - da banklar tərəfindən idarə olunan özəl trust hesablarının 40 % - dən 50% - ə qədərini elə yatırımlar təşkil edirdi ki, onlar üzrə banklar heç nə ilə məhdudlaşmayan hüquqa malik idilər (məsələn, alqı və satqı, səhmdarların iclaslarında səsvermə). Yerdə qalan 50 - 60 % səhmlər üzrə vəsiyyətcilər, etimad göstərənlər məhdudiyyətlər qoyulurdu.

2. Fəsil. Kommersiya banklarının balansı: məqsədi və onun nəticələri

2.1. Kommersiya banklarının balansının məqsədi

Kommersiya bankının balansı mühasibat balansıdır və burada bankın özünün və cəlb etdiyi vəsaitlərinin, habelə onların kredit və digər əməliyyatlara yatırılmasının vəziyyəti əks etdirilir. Kommersiya bankının balansı faktiki olaraq müvafiq tarixə bankın maliyyə durumu, xarakteri, əməliyyatlarının strukturu və həcmi barəsində təsəvvür yaradan cədvəl toplusudur.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə bank hesabatlığının milli sistemi formalaşmışdır. Onlar bununla çoxcəhətlidir ki, kredit və bank sistemi, habelə pul - kredit nəzarəti sistemi daha çox inkişaf etmişdir. Hər bir kommersiya bankında mövcud olan hesabat sistemi üç *əsas məqsədə* xidmət etməlidir:

- bankın rəhbərliyinə öz əməliyyatlarını, onların son nəticələrini və ümumi effektivliyini, eləcə də bank əməliyyatlarının bu və ya digər növlərinin inkişafı məsələlərindəki sonrakı siyasəti müəyyənləşdirməyə imkan verməli;
- öz bankının fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinə nəzarət (resursların formalaşdırılması və yerləşdirilməsinə nəzarət, kredit, hesablaşma, kassa və digər bank əməliyyatlarına, o cümlədən qiymətli kağızlarla əməliyyatlara nəzarət) vasitəsi rolunu oynamalı, kommersiya banklarının maliyyə durumlarına bank orqanlarının nəzarət etmələrinə şərait yaratmalı, habelə ölkədəki pul - kredit situasiyası barədə mərkəzi banka informasiya verməli;

- bankın rəhbərliyi tərəfindən onun inkişaf etdirilməsi üçün aparılan siyasətin gedişində onların bankın səhmdarlarına (ilk növbədə auditor analizi yolu ilə) maraqlarına əməl olunmasına nəzarəti təmin etməli.

Bu məqsədlərə nail olunması üçün ilk növbədə auditor firmalarından istifadə olunur ki, onlarla, habelə öz strukturuna görə çoxpilləli bank nəzarəti və vergi orqanları aparatı daimi ünsiyyətin olması bütün banklar üçün mütləqdir, belə ki, onlar da öz kanalları vasitəsilə etibarlı və mükəmməl bank hesabatının formalaşması və təqdim olunmasının doğruluğuna nəzarət edirlər. Qüsurlu (qeyri - düzgün) mühasibat hesabatının təqdim olunmasına yol verən banklar üçün cinayət məsuliyyəti də daxil olmaqla, bir sıra sanksiyalar tətbiq edilə bilər. Bununla belə, təsərrüfatın aparılmasında bazar sisteminin təbiəti və məntiqinin özü də ayrı - ayrı kommersiya banklarını və onların rəhbərlərini birbaşa və ya dolayısı yolla özlərinin gerçək maliyyə durumları və apardıqları əməliyyatların nəticələri haqqında təhrif olunmuş məlumatlar verməyə vadar edir. Bankların etibarlı və mükəmməl maliyyə durumlarının əldə olunması probleminin aktuallığı kommersiya banklarında digər bankların balanslarının təhlili üzrə məqsədyönlü işin inkişafı ilə təsdiq olunur.

2.2. Kommersiya bankının balansının təhlili vəzifələri

Kommersiya banklarının balanslarının təhlilinə yüksək diqqət yetirilməsi həm müvafiq ölkələrin iqtisadiyyatında mövcud olan pul - kredit situasiyasına

nəzarət nöqteyi - nəzərindən, həm də əmanətçilərin banklara inamlarının saxlanılması aspektində banklar tərəfindən mütəmadi olaraq mühasibat hesabatlarını təqdim etmələri və balanslarının açıqlanması zərurətini şərtləndirir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə və inkişaf etməkdə olan ölkələrin böyük əksəriyyətində kommersiya bankları növbəti maliyyə ilinin başa çatmasından sonra çox ciddi müəyyənləşdirilmiş zaman kəsiyində öz balanslarını açıqlamağa borcludurlar. Mövcud bank və ya digər qanunvericiliyin tələblərindən asılı olaraq belə açıqlama ya rəsmi nəşrlərdən birində, ya da nümunəvi kütləvi nəşrdə həyata keçirilir. Kommersiya banklarının balanslarının açıqlanması müvafiq ölkənin mərkəzi bank tərəfindən və ya digər bank nəzarət orqanı tərəfindən çox ciddi şəkildə hazırlanılmış sənəd əsasında balans maddələrinin nomenklaturasına uyğun şəkildə həyata keçirilir ki, bu da onlar tərəfindən vaxtaşırı yenidən nəzərdən keçirilə bilər. Rəsmi açıqlama artıq auditorlar tərəfindən göstərilən məlumatların səhihliyini təsdiqləyən yoxlanılmış və təsdiqlənmiş bank balansının dərc olunmasından ibarətdir.

Bir sıra iri kommersiya bankları əsas balansın rəsmi dərc olunması ilə yanaşı ara balansları (kvartallıq və yarımillik) adlandırılan məlumatları da dərc edirlər, fəqət bunlar yalnız informasiya xarakteri daşdığından auditorlar tərəfindən yoxlanılmır və təsdiqlənilmir. Lakin hər bir halda bütün balans məlumatları kommersiya banklarının direktorlarə və baş mühasiblərinin imzaları ilə dərc olunur və onlar dərc olunmuş məlumatların səhihliyi üçün şəxsi məsuliyyət daşıyırlar.

Kommersiya bankları balans məlumatlarını açıqlamalarından əlavə müntəzəm olaraq (inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində və inkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çoxunda - hər ay) öz cari balanslarını nəzarət orqanlarına təqdim etməyə borcludurlar. Belə informasiyanın təqdim olunması direktiv, orqanların məxsusən təqdim etdikləri banklar üçün məcburi xarakter daşıyan göstərişlərdəki həcmdə və formada həyata keçirilməlidir. Adətən belə göstərişlər "hesabatların nomenklaturası" şəklində tərtib olunur və orada əsasən təkcə balansların bölmələrinin və ayrı - ayrı hesabların adları deyil, həm də onların iqtisadi məzmunu verilir.

Hesabların nomenklaturası, onların bank nəzarəti orqanlarına verilməsinin qaydası və müntəzəmliyi ölkələr üzrə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə və hətta eyniadlı hesabların iqtisadi məzmunları tamamilə uyğunsuz da ola bilər. Cəlb olunmuş vəsaitlərin, likvid aktivlərin və bir sıra başqa qısamüddətli mənbələr anlayışının şərhində çox ciddi fərqlər mövcuddur. Bununla belə, müxtəlif ölkələrin kommersiya banklarının balanslarının məzmununda bir çox oxşar cəhətlər vardır ki, bu da ilk növbədə onların əməliyyatlarının analoji xarakteri (bu sfera əsas etibarilə qısamüddətli kreditləşdirmədir) və cəlb olunmuş vəsaitlərin mənbəyi ilə şərtlənir (müşərilərin qısamüddətli depozitləri). Kommersiya banklarının balanslarında yüksək dərəcədə likvidliyə malik asan realizə oluna biləcək aktivlərin də mütləq mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Kommersiya banklarının nisbətən daha likvidli aktivlərinə (azalan proporsiyada) kassadakı nəqliyyat və Mərkəzi bankdakı müxbir hesabda olan vəsaitlər, bank

tərəfindən yerləşdirilmiş onkol (teleb olunanadək) və qısamüddətli (götürülməsi barədə əvvəlcədən xəbərdarlıq edilən) depozitlər, qısamüddətli dövlət qiymətli kağızları, banklar tərəfindən nəzərə alınan kommersiya veksellərinin bəzi növləri aiddir.

Kommersiya banklarının cəlb olunmuş vəsaitlərinin əsas mənbəyi öz təbiətinə görə müştərilərinin (həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərin) qısamüddətli depozitləri olduğundan, onların aktivlərində isə daha əhəmiyyətli yerli şirkətlərin, firma və özəl şəxslərin qısa və ortamüddətli kreditləşdirmələri tutduğundan, ona görə də kommersiya bankları üçün balanslarda likvid vəsaitlərinin mövcudluğu həm onların cəlb etdikləri resursların həcmində baş verən mümkün dəyişkənliyin kompensasiyası nöqtəyi-nəzərindən, həm də müştərilər tərəfindən bazar iqtisadiyyatı şəraitində kreditə olan tələbatın daim baş verən dəyişkənliyinin təmin olunması üçün obyektiv olaraq labüddür. Banklar üçün likvidliyin müəyyən səviyyədə saxlanılması zərurəti hazırda hamı tərəfindən qəbul olunandır və praktiki olaraq bütün ölkələrdə bank likvidliyi əmsallarının geniş tətbiq olunmasında öz ifadəsini tapır.

Ölkənin Mərkəzi bankının həmin sahədə müəyyən təbirləri və ya müvafiq siyasətindən sonra baş verən dəyişikliklər pul - kredit siyasətinin mühüm alətlərindən biri sayılır. Bir sıra amillərdən asılı olaraq konkret ölkənin bankı üçün normal hesab olunan likvidlik səviyyəsinin göstəricisi kifayət qədər çox dəyişkən ola bilər. Adətən bu, ayrı - ayrı ölkələr üzrə kommersiya banklarının cari öhdəliklərinin 20 % - dən 30 % - dək həddində dəyişkən ola bilər.

Bankların balanslarının digər xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bunlarda şirkətlərin, firma və özəl şəxslərin qısamüddətli kreditləri böyük payı vardır və müvafiq ölkələrin pul - kredit sistemində tutduqları yerlə şərtlənir. Göstərilən kreditlərin məcmu payı bir qayda olaraq, kommersiya banklarının bütün aktiv əməliyyatlarının 30 - 40 % - dən artığını təşkil edir.

Son illərdə kommersiya banklarının kredit yatırımlarında istiqraz və digər borclar şəklində dövlət borcu ödəlikləinə investisiyalar getdikcə daha artıq rol oynamağa başlayır. Büdcə kəsirlərinin kreditləşdirilməsində iştirak edən kommersiya bankları çalışırlar ki, belə yatırımların müddətini beş illə məhdudlaşdırsınlar. Belə investisiyaların onlar üçün cəlbediciliyi öz ölkələrinin səviyyəsini əlavə imkanlarla yüksəltmək şərtləndirir və başqa ölkələrdə bunları nisbətən asanlıqla və tez nəqd vəsaitlərə çevirmək mümkündür. Bank resurslarının ortamüddətli yerləşdirilmələri və xüsusilə də onların ipoteka və kənd təsərrüfatı kreditlərinə verilməsi kommersiya banklarının balanslarında əhəmiyyətli yer tutmur.

Kommersiya banklarının passiv əməliyyatlarında fərqləndirici əlamət ondan ibarətdir ki, bunlarda cəlb olunmuş vəsaitlərin qısamüddətli mənbələrinin, əsasən də müştərilərin vəsaitlərinin, eləcə də banklararası əsaslarla cəlb olunmuş depozitlərin üstünlük təşkil etməsidir.

Kommersiya banklarının *balanslarının* mövcud *növləri* onların tərtib olunmasının detalları üzrə də fərqləndirilir. Bankın daxili balansı müfəssəl mühasibat hesabatından ibarətdir ki, burada müvafiq ölkənin bank

tənzimləməsinin təlimatı üzrə bütün hesabatlara dair məlumatlar olur. Balansın konfidensial xarakter daşıyan və müntəzəm olaraq bank nəzarəti orqanlarına təqdim olunan, bankın əməli rəhbərliyi fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədlərinə və onun bütün müvafiq əməliyyatlarının uçotuna xidmət edən bu növündən fərqli olaraq, kommersiya bankının dərc olunan illik və aralıq balansları iriləşdirilmiş toplu hesabatı, bütövlükdə bank nəzarəti orqanlarının göstərişlərində nəzərdə tutulan tələblərinə cavab verən sxemində tərtib olunur. Lakin zərurət yarandıqda bank nəzarəti orqanları, demək olar ki, bütün bank hesabatına giriş əldə edə bilərlər. Eyni zamanda bu qaydada bir sıra istisnalar da mövcuddur. Belə ki, İsveçrənin kommersiya banklarında açılmış gizli hesabların rekvizitləri və dinamikası haqqında müfəssəl məlumat almaq üçün məhkəmə orqanlarının fəal müdaxiləsi tələb olunur.

Nisbətən ümumi forma daşıyan balans kommersiya banklarının səhmdarlarının ümumi iclasının müzakirəsinə təqdim olunan və müvafiq nəşrlərdə açıqlanan balansdır. Kommersiya banklarının balanslarının təqdim olunmasının ümumi qəbul olunmuş forması aktiv və passivə bölünməklə, ilk növbədə aktivin daha likvid (səfərbər olunan) maddələrinin fərqləndirilməsi ilə üfqə (şirkət və firmaların bir sıra ölkələrdə qəbul olunmuş şaquli balans formasından fərqli olaraq)

formadır və əmanətçilər tərəfindən nisbətən daha asan tələb olunan passiv maddələridir. Bütövlükdə aktiv və passiv maddələrinin strukturu, belə maddələrin dinamikliyinin azalmasını göstərir, balans aktivi üzrə tərpənməz

əmlak və digər şirkət və firmaların kapitalına investisiyalarla tamamlanır, passivlər üzrə isə kommersiya bankının, onların əldə etdikləri mənfəəti də daxil etməklə, öz vəsaitləri üzrə investisiyalarla tamamlanır.

Müstəqil hüquqi şəxs kimi bankın özünün balansı ilə, bankın təkcə özünün əməliyyatlarını deyil, həm də onun şöbələrinin, habelə filial təşkilatlarının əməliyyatlarının da daxil olduğu birləşdirilmiş (konsolidasiya olunmuş) balans arasındakı fərqi nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, iri kommersiya bankları banklarla yanaşı digər iri kredit - maliyyə təşkilatlarını da birləşdirən bütöv bir maliyyə qruplarına başçılıq edə bilər. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, birləşdirilmiş balansların açıqlanması müəyyən qədər bank qrupunun ayrı - ayrı üzvlərinin gerçək maliyyə durumunu geniş kütlədən gizlətmək məqsədinə xidmət edir. Bununla belə, bu sayaq balansları açıqlayan banklar əlavə müştərilər cəlb etmək məqsədi güdürlər, güman edirlər ki, potensial müştəri qrupun ayrı - ayrı üzvlərinin maddi durumundan baş açmayacaq. Banklar güman edirlər ki, müştərilər yalnız bütün qrupun bütövlükdə yekun balansına diqqət yetirməklə, ayrılıqda kredit müəssisəsinin inkişafındakı çatışmazlığı nəzərdən qaçırlar. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, hətta geniş şöbələr şəbəkəsinə saxələnmiş iri kommersiya bankının müstəqil balansı birləşdirilmiş sayılır, belə ki, eyni bankın ayrı - ayrı müəssisələrinin hər birinin adətən özlərinin malik olduqları daxili balansları şəraitində belə, onların arasındakı qarşılıqlı hesablaşmalar və digər kredit - maliyyə münasibətləri tam istisna edilir.

Son vaxtlar kommersiya banklarının balanslarının müxtəlif aspektlərinin analizinə marağın xeyli artıdığı müşahidə olunur. Bu, həm tamamilə böyük bankların maliyyə çətinliklərinin və hətta müflisləşmələrinin çoxalması ilə, eləcə də beynəlxalq kredit bazarlarında inkişaf etməkdə olan ölkələrin, kredit və bank sistemi az öyrənilmiş və əksər hallarda zərf inkişaf səviyyəsi və güclü sabitsizliyi ilə fərqlənən çoxsaylı banklarının meydana çıxması ilə şərtlənir. Ona görə də kommersiya banklarının balanslarının analizi ilk növbədə müəyyən bankın nə dərəcədə etibarlı olması suallarına cavab vermək, onun maliyyə dayanıqlığının vəziyyətinin necəliyi və bankın öz vəsaitləri ilə resurslarının yerləşdirilməsi riskini bağlamaq səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədi güdür.

Lakin bu məsələlərin həlli yalnız bank balanslarının göstəricilərinin analizi ilə bağlı deyil, həm də xeyli mənada hər bir konkret ölkədə pul bazarının inkişaf səviyyəsi, onun bank tənzimlənməsi xüsusiyyətləri, milli bank sisteminin inkişaf səviyyəsi və banklar tərəfindən maliyyə çətinliklərinin hiss olunduğu dövrdə ölkənin Mərkəzi bankının göstərdiyi pul - kredit təsiri ilə şərtlənir. Kommersiya banklarının balanslarının analizi öyrənilən bankın yerləşdiyi ölkənin spesifikasiyasının şərtsiz nəzərə alınmasını, onun bank və maliyyə qanunvericiliyi barədə yaxşı biliyin olmasını, kommersiya banklarının bank nəzarəti orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilmiş hesablar nomenklaturasını, kredit - bank sisteminin özünün strukturunu və bir sıra digər məsələləri yaxşı bilməyi tələb edir.

Bütövlükdə kommersiya bankının balansının təhlili iki əsas mərhələyə malikdir:

- mövcud nomenklatura hesablarının nəzərə alınması ilə balans maddələrinin, zərurət yaranan hallarda qəbul olunmuş analiz sxemi üzrə araşdırılan balansın yenidən tərtib olunması ilə məzmununun öyrənilməsi üçün göstərilən mərhələsi daha mürəkkəb sayılır və yüksək səviyyədə sırf peşəkar hazırlıq tələb edir, çünki, bir qayda olaraq, banklarda balansların analizi məsələləri ilə ixtisaslı mütəxəssislər məşğul olurlar. Bu, onunla şərtlənir ki, balans maddələri üzrə səhih məlumatlar öyrənilən bankın həqiqi maliyyə durumu barəsində düzgün təsəvvür əldə edilməsinin müqəddəm şərtidir;
- kommersiya bankının təhlil olunan balansının digər kommersiya banklarının balansları ilə (analoji tarix üzrə) və həmin bankın bir neçə il üzrə balansları ilə, bankın fəaliyyətinin mühüm cəhətlərini və maliyyə durumunu xarakterizə edən əmsalların hesablanması və fərqləndirilməsi ilə müqayisə olunması. Digər bankların balanslarının tutuşdurulması bütövlükdə bank sisteminin ümumi inkişaf tendensiyası fonunda həqiqi öyrənilən bankın maliyyə durumunun müəyyənləşdirilməsi üçün zəruridir, öyrənilən bankın bir sıra illər üzrə balanslarının tutuşdurulmasının kommersiya bankının fəaliyyətinin xarakterik inkişaf tendensiyalarının aydınlaşdırılması üçün prinsipial əhəmiyyəti vardır.

Kommersiya banklarının balanslarının təhlil edilməsinin əsas vəzifəsi bu və ya digər bankın etibarlılığı, mümkün itkilərə görə öz vəsaitləri hesabına

ödəməqabiliyyəti barədə, cəlb olun resursların axır getməsi şəraitində dözülmə səviyyəsi barədə suallara birmənalı cavab almaqdır. Bundan əlavə, bütün əsas xarakteristikalar həm də dinamika nöqtəyi - nəzərindən analiz edilməlidir. Bu halda labüd olaraq digər kommersiya banklarındakı müvafiq göstəricilərin ümumi tendensiyası ilə tutuşdurulmasında baş verən dəyişikliklərin spesifikasiyası haqqında məsələ ortaya çıxır.

Bank balanslarının onların tutuşdurulması məqsədi ilə, təhlili zamanı on müxtəlif əmsallardan istifadə olunur. Kommersiya banklarının balanslarının analizi üçün indiyədək ümumi qəbul olunmuş dayanıqlı əmsallar yoxdur, ona görə də bankların özləri bank fəaliyyətinin təhlili üçün daha məqbul əmsallar sistemini işləyib hazırlayırlar. Hal-hazırda kommersiya bankları tərəfindən tətbiq olunan əmsallar sistemi (bank balanslarının müxtəlif göstəricilərinin nisbəti) ilk növbədə balansların məzmununa keyfiyyətə yanaşma imkanı verir və yalnız onların kəmiyyət (rəqəmsal) göstəriciləri ilə məcmu halda nəzərdən keçirilə bilər. Həmin əmsalların təhlili üç əsas məsələyə cavab verməlidir:

- kommersiya bankının öz vəsaitləri ilə öz əməliyyatlarında ("kapitalizasiya - kapitallaşdırma əmsalı") iştirak etməsi səviyyəsi;
- bankın likvidlik səviyyəsi və ya axtınına qarşı itkisiz tab gətirə bilmə qabiliyyəti ("likvidlik əmsalı");
- bankın resurslarının yüksək risk səviyyəli əməliyyatlara yatırılması səviyyəsi ("risk əmsalı").

Göstərilən əmsalların hesablanması üçün banklar ən müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Lakin istənilən halda bu əmsallar qarşıya qoyulmuş suallara ətraflı cavab verməyə xidmət edir ki, bu da təhlil olunan bankın fəaliyyətinin təkamülü haqqında nəticələr əldə etmək üçün çox vacibdir. Beynəlxalq bank praktikasında bu məqsədlərlə hər şeydən əvvəl likvidlik əmsallarından istifadə olunur.

2.3. Kommersiya banklarının balansının məqsədi

"Likvidlik" termini (latınca - liquidus - axan, duru) sözün hərfi mənasında realizə olunması asan olan, maddi dəyərlərin pul vəsaitlərinə çevrilmənin asanlığını bildirir. Bank fəaliyyətinə tətbiq olunarkən, *likvidlik* dedikdə, bankların vaxtında təkcə kreditin nəzərə alınması ilə deyil, həm də kommersiya banklarının kassa imkanları nəzərə alınmaqla, öz öhdəliklərini pul formasında ödəyə bilmək qabiliyyəti başa düşülür. *Bank likvidliyi* depozitlərin xarakteri və həcmindən, bankın kredit bazarında təcili ssuda almaq imkanlarından, aktivlərin strukturunun (kredit yatırımlarının) passivlərin (resursların) strukturunun müddəti və xarakteri üzrə uyğunlulundan asılıdır, belə ki, məsələn, bankın aktivlərində daimi büdcə kəsirlərində dövlət qiymətli kağızlarının (istiqrar, xəzinə öhdəlikləri) xüsusi çəkisinin artması bank sisteminin likvidliyini xeyli çətinləşdirir. Likvidlik iqtisadi konyunkturadan asılıdır, çünki, məsələn, iqtisadiyyatda durğunluq müştəriləri vadar edir ki, banklardakı əmanətlərini oradan götürsünlər, bu da nəinki onların likvidliyini pisləşdirir, həm də çox

hallarda onların müflisləşməsinə səbəb olur. Likvidlik, iqtisadiyyatda dayanıqlı disproporsiya üzündən yaranmış pozuntu, bankın pul ehtiyatlarının artması ilə bağlı nəqd pulların dövrünün pozulmasından asılıdır, belə ki, o bank maksimal likvidliyə malik olur ki, onun depozitlərinin məbləği verilən kreditlərin həcmindən artıq olsun (bu halda bankın mədaxili azalır).

Kommersiya banklarının likvidliyi Mərkəzi bank tərəfindən əsasən təkrarmaliyyələşdirmə yolu ilə (borc vəsaitlərinə tələb və təklifə təsir göstərmək) və onların kreditqabilliliyinə təsirlə (kreditlərin təklifinə təsir göstərmək) tənzimlənir. Bankların likvidliyinin dəyişilməsi Mərkəzi bank tərəfindən aparılan pul - kredit siyasətinin məğzi kimi çıxış edir. Sonuncu bütövlükdə bank sisteminin likvidliyini dəstəkləməlidir. *Bank sisteminin likvidliyinin tənzimlənməsi dedikdə*, Mərkəzi bank tərəfindən müxtəlif pul - kredit siyasəti instrumentlərinin köməkliyi ilə kommersiya banklarındakı əlavə pul vəsaitlərinin götürülməsi və ya təqdim olunması başa düşülür. Bank sisteminin likvidliyini xarakterizə edən göstəricilərindən biri kommersiya banklarının müxbir hesablarında qalan vəsaitlərinin qalıqlarının durumudur. Məsələn, Mərkəzi bank hər gün kommersiya banklarının müxbir hesablarının durumuna nəzarət edir və çalışır ki, öz fəaliyyəti ilə bu hesablardakı optimal həcmi dəstəkləyə bilsin.

Bankın balansına tətbiqən likvidlik sonuncunun aktivlərinin pul vəsaitlərinə çevrilə bilmə qabiliyyətini bildirir. Əgər onun nəqd vəsaitlərinin və digər likvid aktivlərinin məbləği, eləcə də digər mənbələrdən qısa müddət ərzində vəsaitləri

səfərbər edə bilmək imkanları borcları və pul öhdəliklərini vaxtında ödəməyə kifayətdirsə, onda bank likvid hesab olunur. İstənilən kommersiya bankının aktivlərinin maddələri balansda likvidliyin azalması qaydası ilə, yəni ödənişlərin aparılması üçün onların nəqliyyata tədavülü imkanları şəklində yerləşdirilir.

Likvidlik səviyyəsinə görə tez və ləng realizə olunan aktivlər fərqləndirilir. Birinci dərəcəli likvid vəsaitlərə (tez realizə olunan) aşağıdakılar daxildir: kassa nəqdiyyatı, bankların digər kredit müəssisələrindəki hesablaşmalar üzrə haqq - hesab hesablarındakı pul vəsaitləri, bankın sertifikatları. Tələb olunanadək ssudalar da nisbətən likvid sayılır, belə ki, bank istənilən vaxt vəsaitləri borc alandan geri istəyə bilər. Qiymətli kağızlara bank investisiyası nisbətən az likvid sayılır, çünki onları nəqd vəsaitlərə çevirmək daha çətinidir. Uzunmüddətli ssudalar və tərpənməz əmlaka yatırımlar kimi bank aktivləri çətin likvidli xarakterə malik olur. Likvid sayılan aktivlərin strukturu, onların ödəməli olduqları öhdəliklərin müddətinin təmin olunmasından asılı olaraq dəyişir. Məhz buna görə aktivin maddələri arasında ilk növbədə nəqd aktiv adlandırılanların, sonra isə tez realizə olunan yatırımların və s. fərqləndirilməsi qəbul olunmuşdur.

Ayrı - ayrı bankların əməliyyatlarının likvidliyi, onların tələb olunanadək öhdəliklər üzrə və tarixinin başa çatdığı müddətli öhdəliklər üzrə ödənişlərin vaxtında aparıla bilməsi qabiliyyətindən ibarətdir. Bu, müvafiq aktiv və passiv əməliyyatların təşkil olunması sayəsində təmin olunur. Öhdəliklərin ödənilməsi bankın mənfəəti üçün zərərsiz həyata keçirilməlidir.

Balansın müqayisəli (dinamikada) təhlili zamanı müəyyən müddət ərzində aktiv maddələr üzrə bankın likvidliyinə və əməliyyatlar riskində baş verən dəyişikliklərin səbəbləri və təzyiq səviyyəsi aşkar edilə bilər. Bu zaman aktivlərin ümumi likvidliyi *daxili likvidlik* və *bazar realizəqabilliyi* deyilənlə müəyyən edilir. Birinci ödəniş müddətinin başa çatmasından sonra aktivin nəqdiyyata çevrilə bilməsi ilə əlaqələndirilir, ikinci isə vaxtın istənilən anında realizəqabilliyi nəzərdə tutur.

Likvidlik passivlərin strukturundan asılıdır. Əgər tələb olunanadək əmanətlər üzrə əmanətçilər pullarını istədikləri anda tələb etmək hüququna malikdirlərsə, müddətli əmanətlər isə az və ya çox müddət ərzində bankın sərəncamında qalır. Ona görə də tələb olunanadək əmanətlər üzrə xüsusi çəkinin artması və müddətli əmanətlərin payının azalması bank likvidliyini aşağı salır. Bankın digər kredit müəssisələrindən aldığı depozitlərin və kreditlərin etibarlılığı da bankın balansının likvidliyinə təsir göstərir.

Bankın likvidliyi ayrı - ayrı kredit əməliyyatlarının risk səviyyəsindən asılıdır: balansda yüksək riskli aktivlərin payı nə qədər çoxdursa, bankın likvidliyi də o qədər aşağıdır. Praktikada etibarlı aktivlərə nəqd pul vəsaitlərini, yüksək riskliyə isə - bankların uzunmüddətli yatırımlarını aid etmək qəbul olunub. Bankın borc alanlarının kreditqabillik səviyyəsi ssudaların vaxtında qaytarıla bilməsinə və bununla da bankın balansının likvidliyinə əhəmiyyətli təsir göstərir: verilən kreditlərin ümumi məbləğində yüksək riskli kreditlərin xüsusi şəkisi nə qədər çox olarsa, bankın likvidliyi o qədər aşağı olar. Balans o

vaxt likvid sayılır ki, onun durumu aktivlər üzrə vəsaitlərin asan realizə olunması hesabına passivlər üzrə müddətli öhdəlikləri ödəməyə imkan versin. Bankın aktivlərinin onun öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün tezliklə pul formasına keçməsinin mümkünlüyü bir sıra amillərlə müəyyən olunur ki, bunlardan da həlledicisi yerləşdirilmiş vəsaitlərin müddətinin resursların cəlb olunma müddətinə uyğun gəlməsidir, yeni müddət, üzrə passiv necədirsə, aktiv də o cür olmalıdır. Bu halda balansda aktivlər üzrə azad olan vəsaitlərin məbləğ və müddətinin pul forması və məbləğə bankın öhdəlikləri üzrə qarşıdakı ödəniş müddəti arasında müvazinət təmin olunur. Deməli, əgər bankın digər mənbələrdən qısa müddət ərzində səfərbər etmək imkanına malik olduğu pul vəsaitlərinin məbləği passivlər üzrə öhdəliklərin vaxtında ödənilməsinə imkan verirsə, onda bank likvid sayılır.

Bank öz sabitliyini mühafizə edib saxlamaq məqsədilə pul bazarının vəziyyətinin, müştərinin və ya partnyor bankın maliyyə durumunun dəyişməsi ilə bağlı təzahür edə biləcək nəzərdə tutulmayan öhdəliklərin icra olunması üçün müəyyən likvid ehtiyatlara malik olmalıdır. Bankların likvidliyinin ölçülərinə təsir edən amillərə tədavüldə olan nəqd pulların kəmiyyəti (artması bankların likvidliyini azaldır və əksinə), ölkənin qızıl - valyuta ehtiyatlarının dəyişilməsi (xarici valyutanın ölkəyə axını bankların likvidliyini artırır və əksinə), Mərkəzi bankın milli xəzinədarlıq qarşısında kredit öhdəliklərinin həcmnin dəyişməsi (Mərkəzi bankın xəzinədarlıqdan aldığı yardımın həcmnin artması bank sisteminin likvidliyini artırır və əksinə), Mərkəzi bankın kortəbii amillərin

nəticələrini dərinləşdirə biləcək və ya onların təsirini məhdudlaşdırma biləcək emissiya siyasəti.

Bankların real likvidlik səviyyəsinə təsir göstərilməsi o dərəcədə pul - kredit siyasətinin əsas məqsədlərindən biridir ki, həmin siyasət kreditin artmasına nəzarətə yönəlmiş olsun. Başqa sözlə desək, likvidliyə münasibətdə restriksiya eyni zamanda kredit əməliyyatlarının inkişafının imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu məqsəd əsasən kommersiya banklarının Mərkəzi bankla qarşılıqlı münasibətlərindəki nəqdiyyatın həcmnin reqlamentasiyası Mərkəzi bankda mütləq ehtiyatların həcmnin və uçot qaydaları modifikasiyasının dəyişilməsi ilə (təkrar uçotun stavkası, təkrar uçotun "tavana"ları), habelə faiz stavkalarının artması və ya azalması hesabına kredit verilməsinin məhdudlaşdırılması və ya genişləndirilməsi üzündən pul bazarına müdaxilə ilə əldə edilə bilər.

Bankın likvidliyinin idarə olunması müvafiq nəzəri bazaya əsaslanır. Xarakterik haldır ki, likvidliyin idarə olunması nəzəriyyələri praktiki olaraq kommersiya banklarının yaranması ilə eyni vaxtda meydana çıxmışdır. Hazırda dörd nəzəriyyə - kommersiya ssudaları, yerdəyişmə, gözlənilən gəlir və passivlərin idarə olunması - göstərilir.

Kommersiya ssudaları nəzəriyyəsi öz kökləri ilə XVIII əsrin İngiltərə bank praktikasına gedir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları iddia edirlər ki, kommersiya bankı, onun aktivləri nə qədər ki, işgüzar fəallığın normal durumu zamanı vaxtında ödəniləbiləcək qısamüddətli ssudalara yerləşdirilib, öz likvidliyini

saxlayır. Başqa sözlə desək, banklar istehsaldan istehlaka qədər malların hərəkətinin ardıcıl mərhələlərini maliyyələşdirməlidirlər. Bu ssudalar müasir şəraitdə mal ehtiyatı və ya dövriyyə kapitalının doldurulması əsasında ssudalar adını almışdır. Bank işinin demək olar ki, bütün tarixi ərzində hesab olunurdu ki, banklar qiymətli kağızların, tərpənməz əmlakın, istehlak mallarının alınmasını kreditləşdirməməli və ya kənd təsərrüfatına uzunmüddətli kreditlər verməməlidir. Hərçənd kommersiya ssudaları nəzəriyyəsi iqtisadiyyatçılar, nəzarət və tənzimləmə orqanları, eləcə də banklar tərəfindən geniş təbliğ olunurdu, onun praktikada tətbiqi o qədər də geniş deyildi.

Kommersiya ssudaları nəzəriyyəsinin əsas çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, o inkişaf edən iqtisadiyyatın kredit tələbatlarını nəzərə almırdı, çünki nəzəriyyəyə ciddi əməl olunması banklara müəssisələrin və avadanlığın genişlənməsini, evlərin, torpaqların alınmasını maliyyələşdirməyi qadağan edirdi. Bu nəzəriyyə bank əmanətlərinin nisbi sabitliyini nəzərə ala bilmədi. Bank əmanətləri ilk tələblə geriye alına bilər, lakin çətin ki, əmanətçilərin hamısı əmanətlərini eyni vaxtda götürsünlər. Əmanətlərin sabitliyi banka imkan verir ki, likvidliyə xələl gətirmədən vəsaitlərini mötədil uzun müddətə yerləşdirə bilsin. Nəzəriyyə ona əsaslanırdı ki, normal iqtisadi proses zamanı bütün ssudalar öz vaxtında ödənilə bilər. Doğrudan da yüksək işgüzar fəallığı şəraitində sənaye və ticarət şirkətləri öz öhdəliklərinin ödənilməsi zamanı çətinliklərlə qarşılaşırlar. Lakin, iqtisadi tənəzzül dövrlərində və ya maliyyə çaxnaşması zamanı "nəqdiyyat - əmtəə ehtiyatları - realizasiya - hesablaşmalar

üzrə debitorlar - nəqdiyyat" zənciri pozulur. Ona görə də firma və ya şirkətlər üçün bank ssudalarını ödəmək çətinləşir, bəzən isə qeyri - mümkün olur. Bu nəzəriyyənin çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, normal iqtisadi inkişaf şəraitində qısamüddətli özünüləğvedən ssuda likvidliyi təmin edir.

Yerdəyişmə nəzəriyyəsi ona əsaslanır ki, bank likvid ola bilər, əgər onun aktivlərinin yerini dəyişmək və ya nəqd şəklində kreditotlara, yaxud da investorlara satmaq mümkün olsun. Əgər kreditlər vaxtında ödənilmirsə, onda ssudanın təminatı üçün verilmiş əmtəə - mal dəyərləri bazarda nəqdinə satıla bilər, vəsaitlərə ehtiyac olduğu hallarda isə Mərkəzi bank tərəfindən təkrar maliyyələşdirməyə müraciət etmək olar. Bu halda ayrıca kommersiya bankının likvid resurslara tələbatının ödənilməsinin şərti daimi nəqd aktivlərin olmasıdır ki, onları satmaq mümkündür. Buna uyğun olaraq, əgər Mərkəzi bank təkrar uçota təklif olunan aktivləri sərbəst şəkildə alacaqsə, onda bank sistemi likvid olacaq. Asan realizə oluna bilər bazar qiymətli kağızları uzun müddət likvid ehtiyatların gözəl mənbəyi kimi hesab olunurdu, çünki bu sayaq qiymətli kağızları nəqd pula çevirmək mümkündür. Ona görə də tez - tez hallarda onlara ikinci növbə ehtiyatları kimi müraciət edirlər. Yubadılmadan və itkisiz konvertasiyanı təmin etmək üçün törəmə ehtiyatlar üç tələbə cavab verməlidirlər: ödənişin qısa müddəti, yüksək keyfiyyət və realizəqabillik. Bunlar kredit riskindən və bazar faiz stavkalarının dəyişməsi riskindən mühafizə olunmalı, habelə qısamüddətli xəbərdarlıqla bazar da satılmalıdırlar.

Likvidlik ehtiyatı kimi istifadə olunan aktivlərin ödənilmə müddətinə münasibətdə müəyyən tələblər irəli sürülmür, amma ümumi qayda budur ki, müddət nə qədər qısa olsa, o qədər yaxşıdır. Keyfiyyət və realizasiyaqabillik şərtlərinə qiymətli kağızların bir sıra növləri cavab verir. Törəmə ehtiyatlar üçün daha uyğun gələnləri xəzinə vekselləri, habelə hökumətin və onun orqanlarının digər qiymətli kağızlarıdır. Açıq bazarda realizə olunan akseptlər və kommersiya kağızları da istifadə oluna bilər. Bank aksepti bank tərəfindən adətən 180 günədək ödəniş müddəti ilə akseptə olunmuş trattadır. Kommersiya kağızları korporasiyalar tərəfindən nisbətən qısa müddətə, adətən 4 - 6 ayadək buraxılan veksellərdən ibarətdir. Bu qayda ilə pul əldə etmək üçün korporasiya çox yüksək kreditqabilliyə malik olmalıdır.

Hərçənd yerdəyişmə nəzəriyyəsi müəyyən dərəcədə əsaslandırılıb, bununla belə, onun göstərişlərinə əməl edən yüzlərlə bank XX yüzilliyin 20 - 30 - cu illərində likvidlik problemindən yan keçə bilməmişdir. Bankın öz portfelində birinci dərəcəli qiymətli kağızlar ola bilər, lakin istehsalın staqnasiyası dövründə, xüsusilə də böhranlar zamanı, likvidliyin ümumi çatışmazlığına ehtiyac olanda, aktivlərin bir hissəsini realizə etmək mümkün olmur. Ona görə də iqtisadi böhranlar birja böhranları ilə müşayiət olunur. Qiymətli kağızların kursu kəskin şəkildə aşağı düşür və maliyyə bazarında təkrarmaliyyələşdirmə imkanlarını pozur.

Gözlənilən gəlir nəzəriyyəsinə görə, əgər kreditlərin qapanılması üçün ödənişlər qrafikinə əsasına borc alanın gələcək mədaxili qoyularsa, bank

likvidliyini planlaşdırmaq olar. O yuxarıda nəzərdən keçirilən nəzəriyyələri inkar etmir, amma göstərir ki, borc alanın gəliri ilə ssudaların ödənilməsinin uzlaşdırılması (əlaqələndirilməsi), kreditin təmin olunması üçün akseptdən daha məqsəduyğundur. Bu nəzəriyyə iddia edir ki, bank likvidliyinə kreditlərin və investisiyaların ödəniş müddəti strukturunu dəyişməklə təsir göstərmək olar. Sənayenin qısamüddətli kreditləri daha likvidlidir, nəinki orta və uzunmüddətli ssudalar, istehlakçılara möhlətlə ödəmə ilə alqı üçün kreditlər isə mənzil və ya tikinti üçün ssudalardan daha likvidlidir. Nəzəriyyə hazırda kommersiya banklarının kredit portfelinin xeyli hissəsini təşkil edən kreditlərin ayrı - ayrı növlərinin inkişafı və sürətlə artımını qəbul edir: işgüzar firmalara müddətli kreditlər, möhlətli ödəmə ilə istehlakçı kreditləri. Xeyli hissəsini aylıq və kvartallıq ödəmələrin nəzərdə tutduğu kreditlərin təşkil etdiyi kredit portfeli əsas borcun və ya faizlərin ödənilməsi hesabına likviddir, belə ki, nəqd vəsaitlərin müntəzəm axınını planlaşdırmaq asandır.

Gözlənilən gəlir nəzəriyyəsi ona təsir göstərmişdir ki, bir çox banklar investisiya portfelinin formalaşmasının özülünə pilləlilik (mərhələlilik) effektini qoymuşlar: qiymətli kağızlar ödənmə müddəti üzrə elə seçilir ki, daxilolmalar müntəzəm və idarəolunabiləcək olsun. Bu halda nəqdiyyatla müntəzəm ödəniş göstəricisi üzrə investisiya portfeli borcun və faizlərin müntəzəm ödənilməsi üzrə kreditlər portfelinə yaxınlaşır.

Passivlərin idarə olunması nəzəriyyəsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, banklar bazardan əlavə vəsaitlərin cəlb olunması yolu ilə likvidlik problemini

həll edə bilərlər. İlk vaxtlar aparıcı maliyyə mərkəzlərinin iri bankları bu nəzəriyyənin müdafiəsinə çıxış edirdilər, az sonra isə onu hər yerdə qəbul etdilər. Likvid resursların artırılması üçün banklar Mərkəzi bankdan da vəsait götürürlər. Borc vəsaitlərin istifadə olunması miqyasının genişləndirilməsi bank kreditlərinə tələbin artması və tələb olunanadək əmanətlərin nisbətən ləng artımı ilə şərtlənir. İqtisadi fəallığın güclənməsi və inflyasiya tempinin artması təsərrüfat subyektlərinin kredit istehlakının artmasını bildirirdi. Xərclərin artması bankları öz resurslarını daha dolğun istifadə etməyə yönəldir.

Praktikada bu və ya digər dərəcədə bütün nəzəriyyələrdən istifadə olunur, amma müxtəlif banklarda bunlardan birinə daha çox üstünlük verilir. Likvidlik durumunun idarə olunmasında iki ifrat cəhəti göstərmək olar. Bunlardan biri - ehtiyatlara ciddi nəzarət siyasətidir. Bu, ondan ibarətdir ki, bankda gəlir gətirməyən vəsaitin mövcudluğuna yol verilməsin, yəni faktiki olaraq vəsaitin istehlakına nisbətdə istənilən bolluğun mövcudluğuna yol verilməsin. Digər əks cəhət - ehtiyatların daim mütləq ehtiyatlar norması üzrə tələblərin ödənilməsi üçün kifayət edəcək səviyyədə dayanıqlılığının təmin olunması və qızğın çağlarda depozitlərin artması siyasətidir. Ona görə də bankın likvidliyinin qiymətləndirilməsi zamanı bankın kassasında qalan nəqd pulların həcmi, müştərilərin tələblərinin ödənilməsi üçün nəqd pulların verilməsi üzrə dövryyənin həcmi, vəsaitlərin kassada dövranlılığını, eləcə də kassadan verilən pulların bankın öhdəliklərinin əks etdirildiyi hesablar üzrə debet dövryyəsi məbləğinə nisbətini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. İri banklar nəqd

vəsaitlərə ciddi nəzarət etməyi sərfəli hesab edirlər, xırda banklar isə əməliyyatların ümumi gəlirliliyinin təmin olunmasında kassa idarəolunmasını bacarıqla həyata keçirilə bilən bu effektivliyi daha çox dərk edirlər.

Müxtəlif hesablaşma əməliyyatlarının aparılması yolu ilə müştərilər qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi zamanı bankın likvidliyi ilə alayı durum yaranır. Belə hallarda bankın kassasında müştərilərin tələblərinin ödənilməsi üçün nəqd pul qalıqlarının yaradılmasına ehtiyac yoxdur. Lakin müxtəlif nəqdsiz hesablaşma əməliyyatları bankın likvidliyinə fərqli təsir göstərir.

Nəqdsiz hesablaşmaların bir qismi vəsaitlərin müştərilərin hesabları üzrə köçürmələr yolu ilə aparılır. Əgər belə əməliyyatlar bir bankın müştəriləri arasında aparılırsa, onda bu, likvidliyə təsir göstərmir, belə ki, bankın öhdəliklərinin məcmu həcmi dəyişmir, yalnız vəsaitlərin müştərilərin hesabları üzrə yerdəyişməsi baş verir. Ona görə də likvidliyin dəstəklənməsinə bir bank çərçivəsində aralarında hesablaşma əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin mümkünlüyü nəzərə alınmaqla bankın müştərilər tərkibinin formalaşdırılması yardım edə bilər.

Müxtəlif bankların müştərilərinin iştirak etdikləri hesablaşma əməliyyatları da ssudaların verilməsi və ödənilməsi ilə bağlı bankların likvidlik durumuna fərqli təsir göstərir. Bir bankın müştərisinin vəsaitinin nəqdsiz köçürmə yolu ilə digər bankın müştərisinin xeyrinə keçirilməsi bir bankdakı müştərinin hesabında olan qalığı azaldır və həmin bankda digər bankın müxbir hesabı üzrə qalığın

müvafiq dərəcədə artmasına səbəb olur. Nəticədə həmin bankın öhdəlikləri əvəzinə müştəriyə digər banka köçürülən məbləğ həcmində öhdəlik yaranır. Digər bankda vəsaitlərin köçürülməsi nəticəsində müştərinin hesabında onun qarşısında öhdəliyin müvafiq artımı ilə köçürülən məbləğ həcmində qalığın artımı baş verir. Bununla belə, müxbir hesab üzrə bankın aktivləri debet qalığının artması məbləğində çoxalır. Lakin bankın öhdəlik strukturu həcmnin bu sayaq dəyişməsi hər iki bankın likvidliyinə əhəmiyyətli təsir göstərmir.

Kommersiya bankları praktiki fəaliyyətlərində likvidliyin yerinə yetirilməsində çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bununla əlaqədar olaraq *bankların likvidliyinin pozulması səbəblərinin üç qrupunu göstərmək olar. Səbəblərin birinci qrupu* bankların fəaliyyətində buraxılmış səhvlərlə, onların mümkün risk dərəcəsini nəzərə almamaları ilə bağlıdır. *İkinci qrupa* nə borc alanlardan, nə də banklardan asılı olmayan səbəblər aiddir ki, onların ucbatından kreditor ona ssuda verilmiş kapitalı geriye ala bilmir. *Üçüncü qrup* səbəblər - bankın zamanla bağlı balansının pozulması üzündən öz öhdəlikləri üzrə bankın qeyri - ödəməqabiliyyətinin

mümkünlüyüdür, yəni aktiv və passivlərin strukturunun zamanla uyğunsuzluğudur (daxilolma müddəti ilə ödəniş arasında müvazinət yoxdur).

Zəruri likvidliyin qorunub - saxlanması üçün banklar passiv və aktiv əməliyyatlar sahəsində məqsədyönlü siyasət aparmalıdırlar. Likvidliyin yüksək səviyyəsi nisbətən daha effektiv işləyən banklara imkan verir ki, tələb və təklifin konyunktur enib - qalxmasını dəf etsin, tezliklə öz vəsaitlərini daha perspektivli

fəaliyyət sferasına yönəltsin. Likvidlik kredit təsisatlarının maliyyə durumunun mühüm xarakteristikası rolunu oynayır və bankın maliyyə durumunu qiymətləndirmək üçün isə müxtəlif əmsallar (göstəricilər) və normativlər tətbiq olunur.

Likvidlik göstəricilərinin müxtəlif ölkələrdə fərqli adları və eyni olmayan hesablanma üsulları vardır. Bu, təşəkkül tapmış praktika və ənənə ilə bağlıdır, həmin göstəricilər bankların ixtisaslaşması və böyüklüyündən, kredit sahəsində aparılan siyasətdən və bir sıra digər şərtlərdən asılıdır. Kommersiya banklarının likvidliyi səviyyəsinin ətraflı xarakteristikasını müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan bir neçə göstərici vardır.

Qısamüddətli öhdəliklərin ödənilməsi əmsalı bankın, onun qısamüddətli öhdəlikləri üzrə daha likvid aktivlərinin ödənilməsi dərəcəsini göstərir və aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$K_{\Pi} = \frac{A_{\text{H. l}}}{O_{\text{K. p}}}, \quad (2.1)$$

burada K_{Π} - ödəmə əmsalı; $A_{\text{H. l}}$ - daha likvid aktivlər; $O_{\text{K. p}}$ - qısamüddətli öhdəliklərdir.

Bu əmsal likvidliyin mütləq meyarı hesab oluna bilməz, belə ki, bəzi banklarda nəqdiyyat daha yüksək gəlir gətirən dövlət qiymətli kağızlarına maksimum mütləq yatırımların həyata keçirilməsi məqsədilə nisbətən aşağı həddə qorunub - saxlanılır. Daha tez realizə olunan aktivlərin cəmi nəqdiyyat, Mərkəzi bankdakı hesabda olan vəsaitlərin qalıqları, milli və xarici müxbir

banklardakı vəsait qalıqları, qızıl və tez realizə oluna bilən aktivlər, məsələn, bankların öz aktivlərinin bir hissəsini yerləşdirməyə borclu olduqları dövlət qiymətli kağızlardan ibarətdir. Əgər bu göstəricinin həcmi analiz olunan bankda 15 % təşkil edirsə, onda bu özünə, xüsusilə də qeyri - sabit iqtisadi şəraitə malik ölkələrdə çox ciddi diqqət göstərilməsini tələb edir. İnkişaf etmiş bank sistemində malik ölkələrdə nisbətən aşağı ölçüdə əmsaldan - 5 - 10 % - istifadə olunur.

Bankda müvəqqəti çətinliklərin meydana gəlməsi başqa göstəricini - *depozitlərə nisbətə kredit və uçot veksellərini* xarakterizə edə bilər, yəni

$$K_3 = \frac{K_B}{D}, \quad (2.2)$$

burada K_3 - depozitlərdən istifadə olunmasının effektivlik əmsalı; K_B - kreditlər və bank tərəfindən uçota alınan veksellər; D - depozitlər.

Əgər bir sıra illər ərzində bu göstəricinin aşağı düşmüş dinamikası müşahidə olunursa, onda bunu digər bankların analoji göstəriciləri ilə tutuşdurmaq lazımdır ki, həmin prosesin bütün bank sistemi dəstəsi üçün ümumi olub - olmadığı və ya onun yalnız təhlil olunan bankın durumunun zəifləməsini sübut etdiyi müəyyən edilsin.

Asan realizə olunan aktivlərin cari öhdəliklərə nisbətinin əmsalı aşağıdakı kimidir:

$$K_H = \frac{A_{H. \pi}}{O_T}, \quad (2.3)$$

burada K_H - depozitlərin istifadə olunmasının "gərginlik" əmsalı O_T - mütləq ehtiyatlar normasına və depozitlərin sabitliyinə korrektə edilmiş qısamüddətli öhdəlikdir.

Bu əmsal, müştərilərin əmanətlərinin sabitliyindən, ölkənin Mərkəzi bankının kommersiya bankının cəlb olunmuş depozitlər üzrə mütləq ehtiyatlarına nisbətə siyasətinin likvidlik göstəricisidir. Həmin göstərici həm də Mərkəzi bankların cəlb olunmuş vəsaitlərinin kütləvi axınına məruz qalmış kommersiya banklarına köməklik göstərmək imkanlarından da asılıdır. Bütün sadalanan amillərin həmin əmsalın məqbul ölçülərinin müəyyənləşdirilməsi üçün əhəmiyyəti vardır, çünki hələlik onun ümumi qəbul olunmuş səviyyəsi yoxdur. Lakin istənilən halda 50 % səviyyəsində göstərici həddi məqbul (kafi) sayıla bilər.

Bank kreditlərinin depozitlərə nisbətinin əmsalı daha mühümlərə aid edilə bilər, belə ki, bank işinin özülünü cəlb olunmuş vəsaitlər hesabına alınan və ödənilən faizlər arasındakı fərqlə mənfəət götürmək məqsədilə kreditlər vermək təşkil edir. O aşağıdakı düsturla ifadə edilə bilər:

$$K_o = \frac{B_k}{A}, \quad (2.4)$$

burada K_o - kredit əməliyyatlarının risk əmsalı; B_k - bank kreditidir.

Bu göstərici nə qədər çox olarsa, bankın riski də o qədər çox olar, lakin onun mədaxili də artıq olur (əgər yalnız əldə olunmuş mənfəət cəlb olunmuş resurslar üzrə faizlərə və qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə və valyuta əməliyyatları üzrə itkilərin ödənilməsinə israf olunmursa). Bankların özləri

əmanətçilərin və səhmdarların narahatçılığına səbəb olmayan, bank nəzarəti orqanlarının tələblərinə

cavab verən və mənfəətin labüd səviyyəsini təmin edə biləcək kifayət qədər yüksək olan əmsal səviyyəsini müəyyən edirlər. Lakin əmsalın həcmi bankın tipindən, onun vəzifələrindən, müştərilərin strukturundan, onun orientasiyası və siyasətindən, ölkədə milli iqtisadiyyatın və siyasi vəziyyətin ümumi durumundan asılıdır. Belə düşünmək qəbul olunub ki, bu göstəricilərin 75 % və daha çox olduğu banklar kredit əməliyyatlarına həddən ziyadə aludə olurlar, hərçənd daha mötəbər və dayanıqlı bankların bəzilərinin məhz belə göstəriciləri vardır, maliyyə baxımından daha az dayanıqlı banklar 45 - 65 % göstəricilərlə xüsusi etimad qazana bilmirlər. Əmsal resursların cəlb edilməsinin və onların kredit əməliyyatlarına yönəldilməsinin nisbətini göstərir, fəqət borc alanların bankdan götürdükləri, müddəti və risk keyfiyyəti araşdırılan göstəricinin mühüm tərkib hissələri sayılan kreditlərin ödənilməsi etibarlılığını əks etdirmir.

Kredit bazarında fəal əməliyyatlar aparan banklar üçün aşağıdakı əmsallar hesablanıla bilər. Banklardan *cəlb olunmuş vəsaitlərin banklarda yerləşdirilməsi* əmsalı pul bazarından vəsaitlər cəlb edən bankın bunları yenidən yerləşdirmə yolu ilə bazar dövrəsinə nə dərəcədə qaytardığını göstərir, yəni

$$K_p = \frac{C_n}{C_p}, \quad (2.5)$$

burada K_p - yerləşdirmə əmsalı; C_n - digər banklardan cəlb olunmuş resurslar; C_p – digər banklarda yerləşdirilmiş resurslar.

Göstəricinin yüksək səviyyəsi onu sübut edir ki, cəlb olunmuş vəsaitlərlə yerləşdirilmiş vəsaitlərin balanslaşdırılması banklara imkan verir ki, cəlb olunmuş banklararası depozitlərin (kreditlərin) vaxtında qaytarılması üzrə öz öhdəliklərini nisbətən asanlıqla ödəyə bilsinlər. Amma bu əmsal nə valyuta barəsində, nə də sövdələrin müddəti haqqında heç bir informasiyaya malik olmurlar, hərçənd banklar rahatlıqla qısamüddətli resursları cəlb edə, eyni zamanda onları daha uzunmüddətli yerləşdirə bilirlər. Bu, əməliyyatların mədaxilliliyini artırır, fəqət bankların mövqələrini ciddi şəkildə zəiflədir.

Bank balansının aktiv və passivlər üzrə bu əməliyyatlarının həcmi arasında böyük fərqin olduğu halda (aktivlərin məbləği passivlərin məbləğindən xeyli azdır) aydın olur ki, bank kreditlərin çox hissəsini öz müxbirlərindən cəlb etdiyi vəsaitlər hesabına təqdim edir. Bu halda vəsaitlərin cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi müddətləri haqqında sual yaranır. Cəlb olunmuş vəsaitlərin qiyməti yüksək olduğu zaman banklar birinci dərəcəli müştəriləri müvafiq depozitlərin müddətinə uyğun gələndən artıq müddətə kreditləşdirməyə cəhd göstərmirlər. Bu, ona görə edilir ki, cəlb olunmuş resurslar üzrə ödənilən faizlərlə verilən kreditlər üzrə stavka arasında kifayət qədər fərqin yaradılması təmin olunsun.

Banklardan cəlb olunmuş resursların səhmdar kapitalla olan əmsalı aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

$$K_3 = \frac{C_{\Pi}}{K_a}, \quad (2.6)$$

Burada K_3 - digər banklardan resursların cəlb olunması əmsalı; K_a -bankın səhmdar kapitalı.

Bu əmsal ssuda bazarında fəal işləyən banklar üçün vəsaitlərin cəlb olunmasının indikatoru rolunu oynayır. Bir qayda olaraq, belə resursların məbləği səhmdar kapitalından xüsusilə o zaman dəfələrlə artıq olur ki, cəlb olunmuş depozitlər üzrə öhdəliklər digər banklarda yenidən yerləşdirilməmiş olsun və müştərilərin ortamüddətli kreditləşdirilməsinə sərf olunmuş olsun.

"Riskli" aktivlərin səviyyəsinin potensial əmsalının əsas məqsədi riskli aktivlərin həcmnin, banka öz tələblərinin ödənilməsində üstünlüyə malik olan əmanətçilər və digər kreditorlar qarşısında öhdəliklərini ödəmək imkanı verən, lazımi qədər azaldılmasını müəyyənləşdirməkdir, yəni

$$K_c = \frac{A_p}{O_{K.\Pi}}, \quad (2.7)$$

burada K_c - "riskli" aktivlərin səviyyəsinin azaldılması əmsalı; A_p - riskli aktivlərdir.

Bu əmsalın hesablanması zamanı bank aktivləri əsas etibarilə ehtiyat aktivlərə və ya bankın likvidliyinin təmini ilə tam bağlı aktivlərə, minimal riskli aktivlərə və ya likvidliyin təmin olunmasına xidmət edən aktivlərə, riskli aktivlərə və ya bankın normal fəaliyyəti üçün zəruri olan və kifayət qədər mənfəət almağa orientasiya olunmuş aktivlərə paylaşıdırıla bilər. Həcmi əvvəlcədən müəyyənləşdirilə bilən göstərilən göstəricinin hesablanması üçün

əksər hallarda minimal riskli yeganə aktiv hökumətin qiymətli kağızlarına investisiyalar ola bilər (beş il müddətinədək). <Riskli aktivlərin əsas hissəsinin bankların kredit əməliyyatlarına və veksellərin uçotuna düşməsindən, bu göstəricinin əsasında belə əməliyyatlar portfelinin keyfiyyəti haqqında informasiya əldə etmək olar. Belə məlum atlar yalnız analiz edilən bankın, auditorların məruzələri hesaba alınmaqla, kredit siyasəti və kredit portfelinin diqqətlə öyrənilməsi nəticəsində əldə etmək olar.

Depozitlərin götürülməsi (çıxarılması) əmsalı depozitlərin və qısamüddətli kreditlərin ümumi məbləğinin əsasən likvid aktivlərin və minimal risk dərəcəli aktivlərin ödənilmə səviyyəsinin təyin olunması məqsədilə müəyyənləşdirilir. Həmin əmsalı belə ifadə etmək olar:

$$K_{\text{н}} = \frac{A_{\text{п. л}}}{D_{\text{с}}}, \quad (2.8)$$

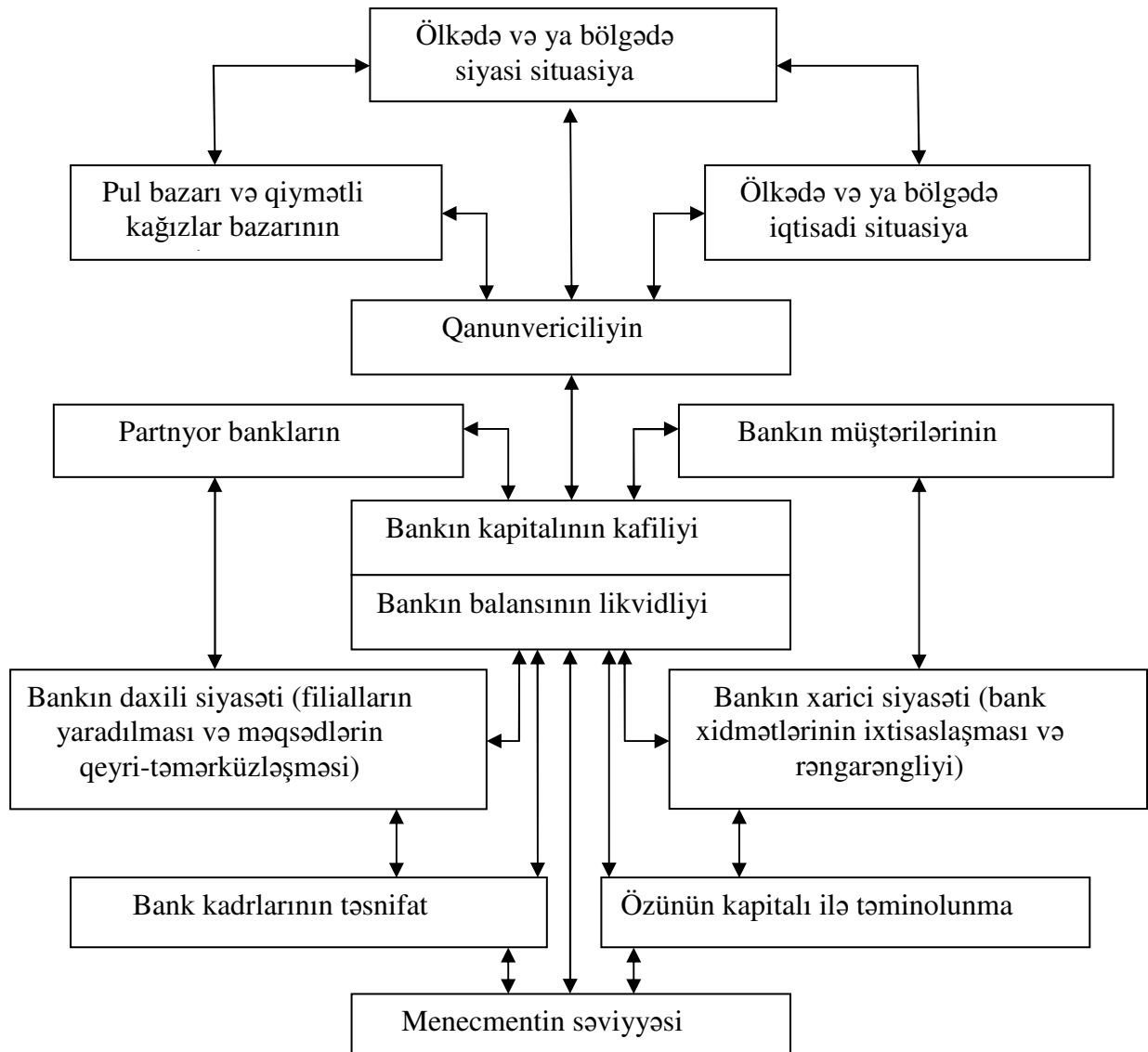
burada $K_{\text{н}}$ – depozitlərin çıxarılması əmsalı; $A_{\text{п. л}}$ - əsas etibarilə likvid aktivlər (qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş ehtiyatların tutulmasından sonra nəqdiyyatın və minimal risk səviyyəli aktivlərin məbləği); $D_{\text{с}}$ - bankın öhdəlikləri (depozitlərin axırının ödənilməsi üçün qanunvericilik tərəfindən müəyyənləşdirilmiş çıxarılmasından sonra depozitlərin və digər kreditorların ssudalarının məbləği).

Bu düsturla müəyyənləşdirilmiş və faizlə ifadə olunmuş əmsal, həmin likvidlik səviyyəsində bank üçün mümkün olacaq depozitlərin çıxarılması və qısamüddətli kreditlərin tam ödənilməsi səviyyəsini əks etdirir.

Müəyyən dövr üzrə əvvəllər nəzərdən keçirilmiş bütün göstəricilərin eyni bank sisteminin digər banklarının analoji göstəriciləri ilə müqayisə edilməsi zamanı öyrənilən bankın likvidliyinin səviyyəsi və meyarları barədə kifayət qədər etibarlı təsəvvür əldə etmək olar. Bir sıra inkişaf etmiş iqtisadiyyatlı ölkələrdə banklar borcludurlar ki, likvidlik əmsalını *likvidlik norması* adlandırılan müəyyən səviyyədən aşağı salmasınlar. Bəzi ölkələrdə likvidlik norması bank nəzarəti orqanları tərəfindən, digərlərində isə bank qanunvericiliyi tərəfindən təyin edilir. Onların həcmi yığılmış iş təcrübəsi və konkret yerli şəraitin nəzərə alınması ilə müəyyənləşdirilir.

Bankın likvidlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi konkret bankın likvidlik əmsalının qiymətinin müəyyən olunmuş normalarla (likvidliyin minimal yol verilən normativ qiymətlərinin müxtəlif qiymətləri vardır) tutuşdurulması yolu ilə nail olunur. Likvidliyin tələb olunan lazımi səviyyədə saxlanılması bank tərəfindən passiv və aktiv əməliyyatlar sahəsində yeridilən maliyyə-pul bazarının konkret şəraitinin, müştərinin spesifikasiyasının, yeni bazarlara çıxma bilmək imkanlarının və bank xidmətlərinin inkişafının nəzərə alınması ilə işlənilib hazırlanmış müəyyən siyasətin köməkliyi ilə əldə edilir.

Bank işlərinin təhlükəsiz və likvidli aparılması məqsədilə Mərkəzi banklar likvidlik, öz kapitalının kafiliyi və bazel sazişinin standartlarına yaxın olan böyük risklər, habelə bu göstəricilərin hesablanması üçün hesabat formaları sahəsində kommersiya banklarının fəaliyyətini tənzimləyən qaydalar tətbiq edirlər.

Şəkil 2.1. Kapitalın və likvidliyin kafiliyinin qarşılıqlı təsiri

Göründüyü kimi, bankın risk dərəcəsinə çəkilmiş öz aktivlərinə Nisbətə onun öz kapitalının kafiliyi (şəkil 2.1.) kimi anlayış likvidliklə bağlıdır. Xarakterik haldır ki, əvvəllər bank nəzəriyyəsində və praktikada kapitalın kafiliyi əvəzinə kommersiya bankının ödəmə qabiliyi anlayışından istifadə olunurdu və bu zaman kommersiya bankının lazımi müddətdə və tam həcmilə öz öhdəlikləri üzrə bütünlüklə hesablaşması qabiliyyəti başa düşülürdü. Bu zaman likvidlik bankın ödəmə qabiliyinin əsasında durur, belə ki, onun

planlaşdırılmamış öhdəliyi təmin etmək qabiliyyəti bilavasitə bankın nə dərəcədə tezliklə öz aktivlərini pula çevirə bilməsindən asılıdır.

Lakin kapitalın kafiliyi təkcə bankın balansının likvidliyindən deyil, həm də bir sıra digər amillərdən asılıdır ki, onlara da aşağıdakıları aid etmək olar: ölkədəki siyasi və iqtisadi vəziyyət, maliyyə - pul bazasının təkrar maliyyələşdirmənin durumu, mümkünlüyü, mərkəzi bank və bankda girov qanunvericiliyinin mövculuğu və təkmilləşdirilməsi, kommersiya bankının öz kapitalı ilə təminatlılığı, müştərilərin və partnyor bankların etibarlılığı, bankda menecmentin səviyyəsi, kommersiya bankının ixtisaslaşması və rəngarəngliyi.

Yuxarıda adları çəkilən amillər birbaşa və ya dolayı yolla bankın öz kapitalı ilə təminatlılığına təsir göstərir, eləcə də bir-birləri ilə müəyyən qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Mərkəzi banklar da öz növbəsində kommersiya banklarının öz kapitalları ilə təminatlılığını

- kommersiya bankının öhdəliklərinin məhdudlaşdırılmasının təyin olunması;
- bir borc alanın borcu həddinin müəyyənləşdirilməsi;
- iri kreditlərin verilməsinə xüsusi nəzarətin tətbiq edilməsi;
- kommersiya bankının təkrar maliyyələşdirmə və cəlb olunmuş;
- vəsaitlərin bir hissəsinin mütləq ehtiyatlandırılması sisteminin yaradılması;
- əsaslandırılmış faiz siyasətinin aparılması;
- açıq bazarda qiymətli kağızlarla əməliyyatların həyata keçirilməsi yolu ilə tənzimləyirlər.

Kapitalın kafiliyinin müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyi onunla bağlıdır ki, müasir kommersiya bankları öz passivlərində nəinki təkcə öz kapitallarına, həm də xeyli borc vəsaitlərə malik olurlar. Bundan əlavə onların maliyyə hesabatında təqdim olunmayan və balansaşdırılmış öhdəlik adlandırılan kifayət qədər böyük potensial öhdəlikləri olur. Sonunculara akkreditivlər və "svoplar" , "tavanalar" və "döşəmələr" haqqında sazişlər üzrə öhdəliklər aiddir. Bu halda bankın potensial ödəmə qabiliyyətsizliyi mümkünlüyünün aradan qaldırılması zərurəti ilə bağlı öz kapitalının kafiliyi problemi meydana çıxır.

Xarakterik haldır ki, 1981-ci ilə kimi dünya bank praktikasında kapitalın kafiliyinə dair vahid siyasət yox idi. 1988-ci ilin iyulunda əsasına risk və kapital haqqında müddəaların qoyulduğu risk kapital haqqında Bazel sazişi işlənilib hazırlanmış və qəbul olunmuşdu.

Bazel sazişi ona əsaslanır ki, bazar qüvvələri kapitalın kafiliyi əmsalını optimal səviyyəyə çatdırmağa qadir deyil və buna görə də onun tənzimlənilməsi labüddür. Bankın öz kapital, bankın investisiya portfeli və ya onun balanslaşdırılmış fəaliyyəti ilə bağlı meydana çıxmış (xüsusilə də əvvəlcədən proqnozlaşdırılmayan) məsrəfləri ödəməlidir. Bazel sazişində kredit riski nəzərə alınır, amma faiz stavkaları riski və valyuta riski nəzərə alınmır. Bazel sazişi riskin beş kateqoriyasını müəyyənləşdirir: 0, 10, 20, 50 və 100 % . 100 % kateqoriya riskin standart kateqoriyası sayılır. Kapitalın kafiliyi riskin qarşısının alınması məqsədilə bank fəaliyyətinin tənzimlənilməsində və bank sisteminin dayanıqlığının

təmin olunmasında ilkin müqəddəm məqamdır. *Öz kapitanın kafiliyi normativi* aşağıdakı qaydada müəyyən edilir:

$$H_{\text{д. к}} = \frac{K_c}{A_{\text{с. р}}}, \quad (2.9)$$

burada $H_{\text{д. к}}$ - öz kapitalının kafiliyi normativi; K_c - öz kapitalı; $A_{\text{с. р}}$ - risk dərəcəsinə görə dəyərləndirilmiş aktivlər (bankın aktivlərinin ümumi məbləğinə bərabərdir ki, onların da dəyəri bu və ya digər risk kateqoriyasına və bütün balanlaşdırılmış əməliyyatların kredit konversiya ekvivalenti məbləğinə aid edilir ki, burada hər bir kredit ekvivalentin məbləği bu və ya digər risk kateqoriyasına aid edilir).

Kapitalın kafiliyi normativinin mühümlüyünü nəzərə alaraq və kapitalın kifayət qədər miqdarda olmadığı halda və ya onun ümumiyyətlə olmadığı halda (əgər risk normaları buna imkan verirsə) bankların əməliyyat aparmalarına yol verməmək məqsədilə ABŞ-ın bank fəaliyyətini tənzimləyən orqanların 3 % həddində leverje əmsalı kimi adlandırılan mütləq minimal normativ tətbiq aşağıdakı qaydada müəyyən olunur:

$$K_{\text{л}} = \frac{K_{\text{п}}}{A_{\text{с. б}}}, \quad (2.10)$$

burada $K_{\text{л}}$ - leverja əmsalı; $K_{\text{п}}$ - birinci səviyyə kapitalı (baza kapitalı); $A_{\text{с. б}}$ - qeyri-maddi aktivlərin çıxılmasından sonra qalan yekun aktivlər.

ABŞ-da normativ tələblərə uyğun olaraq aktivlər ən az risklidən ən çox riskliyədək dörd kateqoriya üzrə təsnif olunur:

ABŞ hökumətinin və onun təsisatlarının nəqdiyyatlar və birbaga borcları - 0 risk faizi;

- daxili depozit müəssisələrinin iddiası və ABŞ hökuməti tərəfindən şərti qarantiya olunmuş borclar – 20 %;
- 1 - 4 ailə evi ilə girovla yığılmış və ilk və adi girov kağızı və qiymətli kağızlarla, habelə maliyyələşdirilən layihələşdirilən gələn gəlirlə təmin edilən istiqrazlarla təmin olunmuş ssudalar - 50 % risk;
- digər aktivlər - 100 % risk.

Risk dərəcəsi faizlə ifadə olunan və balansda olan hər bir aktivin tam dəyərinə nisbətdə, eləcə də balanlanlaşdırılmış əməliyyatların kredit ekvivalentinə tətbiq edilən həcmdən ibarətdir. Öz növbəsində ABŞ - da 1989 - cu ildə qeydiyyatata alınmış kapitalın kafiliyinə normativ tələblər aşağıdakılardan ibarət idi:

- baza kapitalının (adi səhmləri, müddətsiz imtiyaz səhmləri və konsolidasiya olunmuş törəmə şirkətlərin qeyri-maddi aktivlər istisna edilməklə nəzarət olunmayan səhmlər paketinin daxil olduğu birinci dərəcə kapital) və yardımçı kapitalın (birinci dərəcə kapitalın 100 % həcmi və digər imtiyazlı səhmlərin, investisiya xarakterli hibrid instrumentlərin və subordinasiya borcunun da daxil olduğu həddi keçməyən (məhdudlaşdırılmış ikinci dərəcə kapitalın) tərkibi müəyyən edilir;

- balans aktivləri risk dərəcəsinə görə təsnif olunur (risk dərəcəsinə görə seçilmiş bütün balans aktivlərinin məbləğindən və balanslaşdırılmış əməliyyatlar üzrə risk dərəcəsinə görə seçilmiş kredit ekvivalenti məbləği;
- risk dərəcəsi üzrə balanslaşdırılmış maddələr təsnif edilir (balanslaşdırılmış risklər reqresslə satılmış akkreditivlərlə, aktivlərlə ssudaların verilməsi haqqında formal öhdəliklərlə bağlıdır və onlar kredit ekvivalentləri üzrə aktivlərə daxil edirlər və bunun üçün balanslaşdırılmış risklərin hər biri (0, 20, 50 və ya 100 %) borclunun, qarantın nəzərə alınması ilə seçilir və təmin olunma növünə görə müvafiq risk kateqoriyasına aid edilir);
- kapitalın kafiliyini müəyyənləşdirmək üçün əmsallar təyin olunur.

Öz kapitalının likvidliyi və kafiliyi əmsalı kommersiya bankının maliyyə dayanıqlığının və öz itkilərini azaltmaq və mədaxilini artırmaq məqsədilə iqtisadiyyat və qanunvericilikdə baş verən bütün dəyişiklərə həssaslıqla reaksiya vermək imkanlarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Ona görə də kommersiya bankının likvidliyi və öz kapitalının kafiliyinin idarə olunması üzrə işi bankın özünü saxlamasına yönəldilibdir ki, onun da şərtləri həmin əmsallar sahəsində normativ tələblərin yerinə yetirilməsidir.

3. Fəsil. Kommersiya banklarının gəlir və xərclərinin, mənfəətinin formalaşdırılması

3.1. Kommersiya banklarının gəlirləri və xərcləri

Kommersiya banklarının gəlir mənbəyinin əsasını fəaliyyətinin müxtəlif növləri təşkil edir. *Bank fəaliyyətinin elementləri aşağıdakılardır.*

- kredit fəaliyyəti,
- diskont-fəaliyyət,
- mühafizə fəaliyyəti,
- bankın zəmanətli fəaliyyəti,
- qiymətli kağızlarla fəaliyyət,
- əmanətçilərin tapşırığına əsasən depozit qoyuluşuna,
- əməliyyatların icrasına əsaslanan fəaliyyət,
- digər banklar ilə müxbir münasibətlərin şəbəkəsinin fəaliyyəti,
- qeyri-ənənəvi bankın xidmətlər şəbəkəsinin fəaliyyəti.

Kredit fəaliyyəti iki əsas elementdən ibarətdir:

- faiz mükafatı müqabilində müştərilərə və digər kommersiya banklarına kreditin və sərbəst resursların müvəqqəti istifadəyə verilməsi.
- kredit fəaliyyətinin ikinci hissəsi digər bankda banklararası kredit və ya müddətli depozit forması ala bilər. Kredit fəaliyyətində gəlir faiz şəklində çıxış edir.

Diskont-fəaliyyəti bank tərəfindən ödənilməmiş veksellərin, çeklərin, müəyyən güzəştlər ilə diskontların alınması deməkdir. Diskont-fəaliyyətin müxtəlif növlərindən biri də bankın faktoring əməliyyatlarıdır.

Faktoring əməliyyatları 2 növə bölünür:

- *reqress hüququna malik;*
- *reqress hüququ olmayan.*

I halda bank, borcu vaxtı-vaxtında ödəmədiyinə görə tədavülçünü cərimə edir.

II halda isə bank bu cür hüquqa malik deyil. Ona görə də, bank faktoring əməliyyatına dair mükafat tələb etdikdə daha böyük təhlükə ilə qarşılaşır. Belə ki, tədarükçünün satılmış məhsulunun gəlirini azaldır və satılmış əmtəə malının dəyəri misləndə ***güzəşt*** təyin edir. Güzəştin miqdarı iki element əsasında müəyyən olunur:

- *bankın kredit ehtiyatlarından müxtəlif xassəli alqı-satqı prosesində istifadə edilməsi;*
- *xidmətlərin göstərilməsinə görə komissiyon mükafatlandırma.*

Bu mükafatın məbləği də öz növbəsində faktoring əməliyyatının növləri ilə əlaqədar təhlükədən asılı olaraq hələ də dəqiq müəyyən olunmur.

Faktoring əməliyyatları zamanı komissiya ehtiyatların dəyərinə görə faiz ödənişlərinin, tələblərdən asılı faizlərin vasitəsilə müəyyən olunan diskontun parametrlərinin əmələ gətirdiyi çətinliklər ilə qarşılaşır. Faktoring əməliyyatlarının (FƏ) gəliri bankın faiz mədaxilinə aiddir.

Mühafizə fəaliyyəti bank əməliyyatlarına uyğun olan ***trast*** (etibarlı) və agent xidmətlərinə əsaslanır. Fəaliyyətin bu növü müştərinin əmlakının idarə edilməsinə və bu əmlak ilə bilavasitə bağlı olan tapşırıqlar üzrə ayrı-ayrı konkret əməliyyatların icrasına görə bankın gəlir mənbəyidir. Məsələn: trast müqaviləsi əsasında bank müştərinin pul vəsaitinin hesablarda yerləşdirilməsi və müştərini müəyyən gəlirlə təmin etmək vəzifəsini öhdəsinə götürür. Trast əməliyyatları zamanı müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq müştərinin gəliri bankın mədaxilindən az da ola bilər. Deməli, agent əməliyyatlarından fərqli olaraq trast xidmətlərinə görə komissiya daha yüksək göstəricilərə malik olur. Bu xüsusiyyət trast xidmətləri müqabilində komissiyon mükafatın quruluş tərkibini müəyyən edir. Buraya əmlakın idarə olunmasına dair qiyməti təyin edilmiş mükafat və iş fəaliyyətinin nəticəsinə görə mükafatlandırma daxildir.

Qiymətli kağızlarla fəaliyyəti - bankın qiymətli kağızlar buraxmasından, qiymətli kağızların bazarda reallaşmasından, ikinci növ bazar sistemində digər emitent idarələrin qiymətli kağızları ilə təşkil olunmuş əməliyyatlardan, müəssisələrin özəlləşdirilməsi ilə əlaqədar xidmətlər şəbəkəsindən ibarətdir. Kommersiyanın bu növündən gələn bankın gəliri şəxsi və emitent idarələrin qiymətli kağızlarının alqı-satqının kursu üzrə fərqlər, özəlləşmə xidmətlərinin tapşırıqları əsasında toplanılır.

Bankın zəmanətli fəaliyyəti daima gəlir gətirir. Müştərilə hesablaşmaların təşkili və kreditləin alınması üçün müxtəlif növlü zəmanətlərin verilməsi müqabilində bank pul mükafatı ala bilər. Lakin bankın təmənnasız zəmanətli

fəaliyyəti də mövcuddur. Bu, müştəri bankın şəxsi imicini qoruduğu an və sərfəli xidmətlərin icrası zamanı baş verir.

Əmanətlərin cəlb edilməsi və əmanətçinin tapşırığına əsasən əməliyyatların icrası ilə bağlı fəaliyyət. Fəaliyyətin bu növü gəliri növbəti üsullar vasitəsilə almağa imkan yaradır:

- *komissiyon mükafatlandırmaya əsasən:*

a)hesabların açılmasına görə;

b)hesablaşmaların aparılmasına görə.

- *Müəyyən dövr üçün təyin edilmiş komissiya (pul vahidi ilə)*

- *Dövriyyədən əldə olunan komissiya. (dövriyyəyə görə %-lə)*

a) hesab üzrə əməliyyat siyahısının təqdimatı;

b) qapalı hesablar:

c) hesablaşma xarakterli əməliyyatların və ya nağd pulların verilməsinin həyata keçirilməsi üzrə.

Bank digər bank birliklərinə verdiyi kreditlərdən nxüəyyən qədər faiz əldə edərsə, bu zaman gəlir mənbəyi kimi ***müxhir münasibətləri*** çıxış edir. Gəlir faiz tarifiinin səviyyəsindən və köçürülmə qaydasından, kreditin verilmə müddətinin uzadılmasından asılıdır.

Qeyri-ənənəvi bank xidmətlərin gəliri lizinq, məlumat, məsləhətləşmə, valyuta dövriyyəsi (dəyişkən), müştəriləriyə bank tədrisi xidmətlərindən toplanmış mədaxildir. Lizinq əməliyyatlarının gəlirinə lizinq ödənişləri, faiz ödəmələri və xidmətlərə dair mükafat daxildir.

Bank əmlakının reallaşması üzrə birdəfəlik sazişlər ilə əlaqddar olan gözlənilməyən gəlirlər. Bu cür mədaxil balans qiymətləri üzərində bazar qiymətlərinin artımı nəticəsində əmələ gəlir. Əks təqdirdə əməliyyatlar məsrəflər ilə sıx bağlı olur. Bu da bankın bilavasitə itkilərinə səbəb olur. Beləliklə, kommersiya banklarının gəlirinin hər bir növünü quruluşuna əsasən 3 qrupa bölmək mümkündür:

- faiz gəliri;
- bankın xidmətləri nəticəsində komission ödəmələrdən əldə olunan gəlir;
- digər növ gəlirlər (buraya bazarda baş verən möhtəkir əməliyyatlardan əldə olunan gəlir, satılmış əmlakın balans və bazar qiymətləri arasındakı fərq, qiymətli kağızların və digər aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi, alınmış cərimələr, şikayətlər aiddir).

Sadalanın xidmət növləri üzrə gəlirlər banka ödəmələrdəki yubanmaları, bank risklərini ört-bastır edir, və ***mənfiyyətini*** yaradır. Gəlirin digər xüsusiyyətlərindən biri onun dəyərlilik xassəsidir. Bank bazarında qiymətlər tələb və təklifin təsiri nəticəsində müəyyənləşir. Bununla bərabər gəlirin hər bir növü spesefik cəhətləri ilə fərqlənir.

Kredit faizi dəyərin müvəqqəti istifadəsinin özünəməxsus qiymətidir. Kredit faizi növlərinin təsnifatı kreditin növlərinə, (kommersiya faizi, bank və istehsal faizi) kredit idarələrinin növlərinə (milli bankın qeydiyyat faizi, bank və lombard faizi), kreditin müddətinə (qısamüddətli kreditlər və ya pul vəsaiti bazarının tarifi, uzunmüddətli kreditlər və ya istiqraz və rəqələrinin tarifi), kreditlərin növlərinə

(overdraft üzrə dövriyyə vəsaitləri vasitəsilə kredit faizləri, buraya veksellərin uçotuna, məqsədli kreditlərə dair faizlər də aiddir), əməliyyatların növlərinə (kreditlər, banklararası kreditlər, depozitlər üzrə faizlər), köçürmə üsullarına (sadə və mürəkkəb, adi və dəqiq köçürmələr) əsaslanır.

Növündən asılı olmayaraq razılaşdırılmış kredit faizi kommersiya bankları üçün zəruri olan kredit ehtiyatları və marjaların qiymətləri əsasında müəyyən olunur. Bu zaman kredit ehtiyatlarının qiyməti real surətdə nəzərə alınır. Ehtiyatların real qiymətinin bazar qiymətləri normasından kənara çıxması zəruri ehtiyatlarının təsiri nəticəsində baş verir. Bank üçün faiz marjasının kifayət qədər olması ümumi bank vəsait ödənişinin yubanmalarının qarşısını alır və mədaxili artırır. Bundan başqa, razılaşdırılmış faiz inflyasiyanın və bank təhlükəsinin artım dərəcəsini nəzərə almalıdır.

Komissiya - bank əməliyyatları xidmətlərinin mükafatlandırılmasının adıdır. O, latınca «comissio» sözündən əmələ gəlmişdir ki, bu da tərcümədə «tapşırıq» deməkdir. Onun miqyasının müəyyənləşdirilməsinə xidmətlərin maya dəyəri və zəruri mənfəət daxildir. Lakin təklif və tələbdən asılı olaraq komissiya (mükafat tarifi) maya dəyərindən yüksək və ya aşağı ola bilər. Xidmətlərin maya dəyərinə və onun bazar qiymətləri normasından kənara çıxmasına daimi nəzarət olunmalıdır. Bunun əsasında xidmətlərin inkişafının istiqamətləndirilməsi və xidmətlərin maya dəyərinin azaldılmasına dair tədbirləri haqqında məsələlər öz həllini tapır.

Gəlir mənbəyi müəyyən qədər sabit və qeyri-sabit növlərə bölünür. Müəyyən qədər sabit gəlir mənbəyinə bank xidmətlərinin faizli və faizsiz mədaxilini aid

edirlər. Qeyri-sabit gəlir mənbəyinə isə qiymətli kağızların ikinci bazarında qabaqcadan nəzərə alınmayan əməliyyatlar vasitəsilə əldə olunmuş mədaxil daxildir. Müasir şəraitdə bir çox banklar qeyri-sabit gəlir mənbəyinə valyuta əməliyyatlarının mədaxilini də aid edirlər. Bankın inkişafının arzu olunan cərəyanı (istiqaməti) sabit gəlir mənbəyinin artımı, mədaxilin artımına qeyri-sabit gəlir mənbəyinin təsir etməməsidir.

Kommersiya banklarının *xərclərini* qeydiyyat üsulları və növlərinə görə təsnif etmək mümkündür.

Növünə görə məsrəfləri:

-faizli məsrəflər,

-faizsiz məsrəflər,

-digər məsrəflərə ayırd edilir.

Faizli məsrəflər müddətli depozitlər və əmanət qoyuluşlarından müştərilərə ödənilmiş faizlərdən təşkil olunur. Buraya eləcə də digər bankların depozitləri, kredit əməliyyatları, qiymətli kağızların buraxılışı da daxildir.

Faizsiz məsrəflər - bank tərəfindən qiymətli kağızlar üzrə, xarici valyuta, kassa və hesablaşma əməliyyatlarına sərf olunan məsrəflər aiddir.

Digər məsrəflər veksəl üzrə diskont əməliyyatları, vergilərin ödənilməsi, qiymətli kağızlar bazarında spekulyativ əməliyyatların itkiləri, *valyuta bazarı əməliyyatları*, *bank əmlakının satışına aid ehtiyat vəsaitlərinin təşkili ilə sıx əlaqədardır.*

Qeydiyyat üsuluna əsasən 1998-ci ilə qədər məsrəflərin 3 qrupu ayırd edilirdi:

- *bankın əməliyyat və digər məsrəfləri;*
- *idarəetmə aparatının təminatı üçün sərf olunan məsrəflər;*
- *bank tərəfindən ödənilən cərimələr..*

Bankın əməliyyat və digər məsrəflərinə bank tərəfindən ödənilən vergilər, cəlb edilmiş vəsaitlərə görə ödənilən faizlər, əsas fondların amortizasiyası, qeyri-maddi aktivlər, icarə məsrəfləri, reklam xərcləri, hesablaşma mərkəzlərinin xidmətlərinin ödəniş, poçt və teleqraf xərcləri, təhsil məsrəfləri, blank məsrəfləri məlumatın maqnit daşıyıcıları, məxfi sənədlər və qeyri-maddi xüsusiyyətli məsrəflər də aiddir. Göründüyü kimi əməliyyat məsrəfləri faizli, faizsiz və digər məsrəflərə bölünür.

İkinci qrupa - idarəetmə aparatının təminatına sərf olunan xərclər aiddir. Əmək haqqı, mükafat, sosial yönli fondlara pul vəsaiti köçürmələri, binaların, avadanlığın və yüngül nəqliyyatın təminatına sərf olunan xərclər, mühafizə, məzuniyyət və dəftərxana məsrəfləri. Xüsusiyyətinə görə bu qrup faizsiz məsrəflərə daxildir.

1999-cu ildən etibarən hesabların yeni planı sadalanan əməliyyat məsrəflərinin bir neçə qrupa bölünməsinə nəzərdə tutur. Bunun üçün ikinci dərəcəli sərbəst balans hesabları açılır (tərtib olunur):

- *cəlb edilmiş kreditlərin ödəniş faizləri,*
- *cəlb olunmuş vəsaitlər üzrə hüquqi şəxslərə ödənilən faizlər,*
- *depozitlər üzrə fiziki şəxslərə ödənilən faizlər,*
- *qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların məsrəfləri,*

- *xarici valyuta əməliyyatlarının məsrəfləri?*
- *digər xərclər.*

Bəliklə, qeydiyyatın yeni sistemi kəmiyyət əlamətlərinə əsasən məsrəflərin daha dəqiq təsnifatını təqdim edir, faizli və faizsiz məsrəfləri fərqləndirməyə imkan verir, bank fəaliyyəti haqqında tam məlumat ilə təmin olunur.

Bəzi məsrəflər bankın xərcləri hesabına aiddir. Milli qanunauyğunluğa əsasən bu məzuniyyət, şəxsi avtomaşınlarda xidməti səfərlər kompensasiyası, elan, banklararası kreditin ödəniş məsrəfləridir.

«Hesabat ilinin mədaxil və itkilərinə» dair məsrəfləri qrupunu da ayırd etmək olar: qanunsuz yeyintilər itkisi, kassa əməliyyatları üzrə çatışmayan vəsait, saxta pul vəsaitinin, qəpiklərin qəbulu nəticəsində yaranan itkilər. Bütün bu məsrəflər təminatına görə bankın bilavasitə itkiləri deməkdir.

3.2 KOMMERSİYA BANKLARININ GƏLİR VƏ XƏRC SƏVİYYƏSİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Kommersiya bankının gəlir səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin əsas üsulları kimi bunları ayırd etmək mümkündür:

- *gəlir mənbələrinin struktur təhlili;*
- *maliyyə əmsalları sisteminin təhlili;*
- *amillərin təhlili.*
- **Struktur təhlilin məqsədi** - əsas gəlir mənbəyini aşkar etməkdən və onu sabitlik nöqteyi - nəzərindən qiymətləndirməkdən, gələcəkdə də artım perspektivlərini qoruyub saxlamaqdan ibarətdir.

Misal kimi növbəti təhlil modelini göstərək (cədvəl 3.1).

<i>Göstərici</i>	<i>Gəlir mənbələrinin təhlili modeli.</i>			<i>Cədvəl 3.1</i>		
	<i>Bank A</i>			<i>Bank B</i>		
	2010- cu il	2011- ci il	2012- ci il	2013- cü il	2014- cü il	2015- ci il
I. Sabit gəlir mənbəyi						
Faizli gəlir	420	510	630	1000	1200	1300
Faizli məsrəf	50	30	500	440	510	650
Faizli marja	170	10	130	560	690	650
Faizsiz gəlir	40	45	50	120	150	195
Faizsiz məsrəf	50	60	65	140	160	190
Faizsiz gəlirin fazisiz məsrəf (+), "yük"(-) üzərində üstünlüyü	-10	-15	-15	-20	-10	+5

Sabit gəlir mənbələrinin cəmi	160	155	115	540	670	655
II. Qeyri-sabit gəlir mənbələri Bazarda spekulyativ əməliyyatlardan alınan gəlirlər(+), itkilər(-)		+40	+250	+5	-16	+25
Gözlənilməyən (qeyri-adi) əməliyyatlarda alınan gəlirlər(+), itkilər(-)	+25	+40	+20	-	-	-
Qeyri sabit gəlir mənbələrinin cəmi	+25	+80	+270	+5	-16	+25
III.Digər məsrəflər Ehtiyatların kreditlər üzrə ödənilməsinə köçürmələr	20	30	30	20	10	10
Vergilər	20	15	10	50	70	100
Xalis mənfəət	145	190	345	475	574	570

Cədvəl 3.1 - dən göründüyü kimi A və B banklarının gəliri əsas etibarilə sabit gəlir mənbələrinin hesabına formalaşmışdır. Yalnız A bankı üçün 2010 - cu il istisna şəkil almışdır. Üç il ərzində A bankının gəliri 145 milyon manatdan 345 milyon manata kimi və ya 2,4 dəfə artdığı halda B bankında bu göstərici 37

% - ə qədər artıma məruz qalmışdır (415 milyon manatdan 570 milyon manata kimi). Lakin A bankının ən yaxşı nəticələrə nail olduğunu hesab etmək olmaz. Çünki 2012 - ci ildə artım gəlirin spekulativ mənbələri sayəsində əsas etibarilə təmin olunmuşdur. A bankı faiz marjasının 6 - 11% - i qədər böyük "yükə" malik olur. B bankında faizsiz gəlir ilə məsrəflər arasındakı mənfə parçalanmanın nisbi həcmi daha az olmuş (1 - 4 % faiz marjası), 2015 - ci ildə isə "yük" ləğv olunmuşdur.

Kommersiya bankının gəlir və məsrəflərinin qiymətləndirilməsinin əsas üsulları kimi qeyd etdiyimiz kimi, gəlir və məsrəflərin nisbi səviyyəsini xarakterizə edən maliyyə əmsallarının hesablanması da daxil etməklə struktur təhlil, gəlir və məsrəflərin dinamikliyinin təhlili təşkil edir. Üsulların vəhdəti bankın gəlir və məsrəflərinin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymət verməyə icazə verir.

Bank gəlirlərinin struktur təhlilinin məqsədi isə gəlir mənbələrinin sabitliyinin qiymətləndirilməsi və gələcəkdə qorunması üçün onların əsas növlərinin aşkar olunmasından ibarət olur. Təhlil ötən illər ərzində əldə olunan faktiki məlumatların əsasında aparılır. Xarici ölkələrin təcrübəsində minimum üç il uzun müddət kimi qəbul olunur.

Birinci qrupa təbiətə sabit olan bank xidmətlərinə görə komissiya şəklində çıxış edən *fazili* və ya *faizsiz gəlir*, yəni əməliyyat gəlirləri aid olur. **İkinci qrupa** bazarda həyata keçirilən əməliyyatlardan əldə olunan gəlirlər, *yəni möhtəkir gəlirlər*, eləcə də aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsindən əldə

olunan gəlirlər və birdəfəlik xarakterli nəzərdə tutulmayan gəlirlər aid olur. Digər birdəfəlik gəlirlər qeyri - sabit olur. Bankın ümumi gəlirlərinin artım tempinin və məbləğinin, vəsaitlərin daxil olmasının bu ikinci qrupu tərəfindən təyin olunması arzuolunmazdır.

Bank məsrəflərinin struktur təhlili onların növlərinin, artım templərinin və amillərinin aşkar olunması üçün həyata keçirilir.

Srtuktur təhlilin ümumi nəticələrinə əsasən bankın gəlir və məsrəflərinin əsas növlərinin daha dərin tədqiqatı həyata keçirilir. Məsələn, faizli gəlirin təhlili zamanı onun mənbələr baxımından strukturu (daxili kreditlər, banklararası kreditlər, qiymətli kağızlar, lizinq və digər əməliyyatlar), onun həcminə verilən kreditlərin və faiz dərəcələrinin təsiri, əməliyyatların ayrı - ayrı növləri üzrə faiz gəlirinin nisbi səviyyəsi, faizli marjanın dinamikası tədqiq olunur. Faiz marjasının enməsi ənənəsi bankın müflis olmasının göstəricisidir.

Faizsiz gəlirin təhlili kreditsiz xidmətlərin ayrı - ayrı növləri baxımından onun strukturunun, bu xidmətlər bazarında bankın mövqelərinin qorunması və möhkəmləndirilməsi ehtimalının, xidmətlərin qiyməti ilə maya dəyərinin qarşılıqlı nisbətinin, faizsiz gəlirin elementlərinin həcmnin dəyişilməsi səbəblərinin öyrənilməsi kimi elementlərdən ibarət olur.

Xərclərin ərtaflı təhlili zamanı faizli və faizsiz məsrəflərinin qarşılıqlı nisbətinə, bankın iş təminatının məsrəfləri ilə əlaqədar məsrəflərin payına, o cümlədən də inzibati - təsərrüfat məsrəflərinin, riklərin ödənilməsi ilə bağlı

məsrəflərin payına, həmçinin məsrəflərin ayrı - ayrı növlərinin həcmində dəyişməsi səbəblərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Gəlir və xərclərin struktur təhlili üsullarından biri də - onların nisbi həcmələrinin dinamikasının qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Məsələn, gəlirlərin və məsrəflərin, faizli gəlirlərin, faizli məsrəflərin, faizli marjanın, faizsiz gəlirin və məsrəfin ümumi həcmində balansının nəticəsinə faizlər ilə nisbətləri bu cür göstərici kimi çıxış edir.

Bankın məsrəfləri və gəlirlərinin səviyyələrinin qiymətləndirilməsi üçün nəvbəti *maliyyə əmsalları* istifadə oluna bilər (cədvəl 3.2)

Maliyyə əmsallarının hesablanması. (Cədvəl 3.2)

<i>Əmsalın №</i>	<i>Surət</i>	<i>Məxrəc</i>	<i>Dünya bankının mütəxəssisləri tərəfindən tövsiyə olunan normativ səviyyə, %</i>
1	Dövr ərzində faiz gəliri	Gəlir gətirən aktivlərin orta qalığı (kreditlər, vəsaitlərin qiymətli kağızlara, digər müəssisələrə qoyuluşu, faktoring, lizing)	Siniflər (dərəcə) I - 4,6 % II - 3,4 % III - 4,0 % IV - 3,7 % V - 3,4 % VI - 3,2 %
2	Dövr ərzində faizsiz gəlir	Aktivlərin orta qalığı	Hər bir bank tərəfindən təyin olunur
3	Dövr ərzində faizsiz gəlir	Aktivlərin orta qalığı	Hər bir bank tərəfindən təyin olunur

4	Faizsiz gəlirlərdən çıxılan faizsiz məsrəflər	Faiz marjası	Sınıf I - 48 % II - 52 % III - 57 % IV - 61 % V - 64 % VI - 67 %
5	Faiz marjası üstəgəl faizsiz gəlir	Aktivlərin orta qalığı	Məlumatlar yoxdur
6	Dövr ərzində ödənilən dividendlər	Qeyri-sabit mənbələri istisna etməklə gəlir	Sınıf I - 32 % II - 42 % III - 48 % IV - 55 % V - 60 % VI - 65 %
7	Əməyin ödənilməsinə dair məsrəflər	Aktivlərin orta qalığı	2%
8	Əməliyyat məsrəfləri	Aktivlərin orta qalığı	3,5 %

Sadalanın əmsallardan savayı *gəlirlilik səviyyəsi xalis spread (Əts)* və *vasitəli marja (Mv)* əmsalların əsasında qiymətləndirilir:

$$\text{Əts} = (Fs \times 100 : OQts) - (Fdö \times 100 :$$

Burada:

Əts - xalis spread əmsalı;

Fs - kreditlər üzrə alınan faizlər;

OQts - dövr ərzində təqdim olunan kreditlərin orta qalığı;

Fdö - depozitlər üzrə ödənilən faizlər;

OQde - dövr ərzində depozit ehtiyatlarının orta qalığıdır;

Öts - nin normativ səviyyəsi 1,25 % - ə bərabərdir.

$$Mv = [(Fb + Ka(\alpha)) \times 100 : OQgga] - (Fb\ddot{o} \times 100 :$$

Burada:

Mv - vasitəli marja əmsalı;

Fb - bank tərəfindən alınan faizlər;

Ka(α) - alınan komissiya (əlaqəli);

OQgga - gəlir gətirən aktivlərin orta qalığı;

Fbö - bank tərəfindən ödənilən faizlər;

OQbö - bank öhdəliklərinin orta qalığıdır;

Mv - nin normativ səviyyəsi 6,5 % - ə bərabərdir.

14.1. cədvəldən ilk əmsal dünya təcrübəsində faizli gəlirin təhlili zamanı bankların 3 - 4 % mislinə spread marjaya istiqamətləndiyini göstərir. Dördüncü əmsal isə bankları onların gəlirinin təxminən 30 % - nin faizsiz gəlir hesabına formalaşmasına doğru istiqamətləndirir. Faizsiz gəlir hesabına formalaşan gəlirin hissəsi nə qədər böyükdürsə, bankın da reytingi (sinfi) bir o qədər aşağıdır. Bu proses, bankın ənənəvi kredit xidmətləri bazarında dar çərçivəsi haqqında şəhadətlik edir.

Bankın gəlirlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi bank risklərinin müxtəlif növləri ilə əlaqədar "böhranlı göstəricilərin" izlənməsinə əsaslanı bilər. Çünki risklərin reallaşması bankın təmiz gəlirlərinin ixtisara düşməsinə səbəb olan bankın bilavasitə itkilərində ifadə olunur. Böhranlı göstəricilər balanssız satışın risk amilləri, kredit, faiz, və əməliyyat riskləri ilə əlaqədar olur və bankın idarə olunmasının müxtəlif səviyyələrinə aid ola bilər: ümumilikdə bank, bank bölmələri (maliyyə məsuliyyəti mərkəzləri - MMM), bank məhsulları.

Bank tərəfindən gəlirliliyin itirilməsinin böhranlı göstəriciləri 3.3. cədvəldə verilmişdir.

Bank tərəfindən gəlirliliyin itirilməsinin böhranlı göstəriciləri (Cədvəl 3.3)

Bankın idarə olunması səviyyəsi	Bank tərəfindən gəlirliliyin itirilməsi göstəriciləri				Kompleksli böhranlı göstəricilər
	Balanssız likvidlik riski	Kredit riski	Faiz riski	Əməliyyat riski	
Ümumilikdə bank	İşləməyən aktivlərin ödənilməsi üçün ödənişli ehtiyatlardan istifadə. Daha bahalı sabit və uzunmüddətli ehtiyatların hesabına yüksək yüksək likvidlik qabiliyyətli aktivlərin formalaşması	Kredit portfelinin ayrı-ayrı segmentlərinin yüksək payı. Kredit portfelinin aqreqasiyalı keyfiyyət göstəricisini n pisləşməsi. Vaxtı uzadılmış kreditlərin və faizli ödənişlərin payı və müddətinin artımı. Kredit qabiliyyəti olmayan borclu şəxslərin payının artımı. Kredit sövdələşməsi riskinin	Faizli marja əmsalının enmə əhəməsi. Spredin enmə əhəməsi. Faktiki faizli marjanın kafi marjanın səviyyəsinə aşağı düşməsi. Hesabat və ya planlaşdırılan dövrdə toplanan sıfıra bərabər gəpin yoxluğu. Gəp əmsallarının n pisləşməsi	"Yükün" artımı. Faiz marjasının yük və vergilər tərəfindən udulması. "Aktivlərə dair gəlir" (G:A) və "aktivlərə vergi qoyuluşun aqədər gəlir" əmsalları arasındakı fərqin artımı	Gəlirlik və mənfəətlilik əmsallarının azalması. Gəlirlik və mənfəətlilik əmsallarının fəaliyyət planında müəyyən olunan bank standartlarına uyğunsuzluğu.

		qiymətləndirilməsi standartlarının yoxluğu			
Maliyyə hesabatı mərkəzləri (MMM)	Aşağı likvidlik qabiliyyəti aktivlərin varlığı	MMM müştərilərini kredit qabiliyyətini aşağı səviyyəsi	Fəal əməliyyatlar üzrə faiz dərəcəsinin azalması və ya onun passiv əməliyyatlar üzrə artımı ənənəsi	Passiv və aktiv əməliyyatlar, faiz komissiya səviyyəsi haqqında qərarların qəbul olunması proseduru nun keyfiyyəti	MMM və ya onun enməsinin mənfi maliyyə nəticəsi
Bank məhsulu	.bank məhsuluna dair tələbatın azalması	Bank məhsullarının alıcılarının aşağı kredit almaq və tədiyyə qabiliyyəti. Müştəri tərəfindən bank məhsulunun istifadəsi ilə bağlı işgüzar risk	Müqavilə faizinin formalaşması	Məhsulun yaranması texnologiyasının keyfiyyəti. Bank məhsullarına dair qiymətlərin formalaşması ilə bağlı iqtisadi əsasların yoxluğu	Məhsulun özünüdəyərindən aşağı gəlir

3.3. Kommersiya banklarının mənfəətinin formalaşdırılmasının reyting sistemi

Kommersiya banklarının mənfəətinin formalaşdırılması kommersiya müəssisəsinin, əməliyyatlar çərçivəsinin, fəaliyyətdə olan qeydiyyat sisteminin spesifik xüsusiyyətləri vasitəsilə müəyyən olunur.

İllər ərzində toplanan balans mədaxili yekun maliyyə nəticəsini əks etdirmir. Bir il ərzində debet hesabı 950 "Mədaxil hesabına vəsaitlərin kənarlaşdırılması" üzrə cari ilin balans mədaxili, məsrəflərdən ibarətdir (vergilər, bankın fonduna avans pul vəsaitinin köçürülməsi, xeyriyyə məqsədlərinə dair xərclər və ş.). İlin əvvəlinə 950 nömrəli hesabdən vəsait 951 nömrəli hesaba köçürülür. Səhmdar cəmiyyətin qərarına əsasən əlavə gəlirdən istifadə olunur. Mənfəətin bölünməmiş hissəsi ötən illərin gəlirləri hesabına daxildir. Bu gəlirdən istifadə üsulları 951 - ci hesabda əks olunur.

1988 - ci ildən etibarən gəlir və itkilər ayrıca olaraq balans hesablarında nəzərdən keçirilir:

- hesabat ilinin mədaxili - 70301 nömrəli hesab,
- ötən illərin itkiləri - 70402 nömrəli hesab.

Bu cür qeydiyyat sistemi bankın hesabatının bilavasitə yardımı ilə kredit təşkilatının fəaliyyətində neqativ (mənfi) halların olub - olmaması haqqında müəyyən məlumatlar əldə etmiş oluruq. Maliyyə proseslərinin yekununun formalaşdırılması və bu cür qeydiyyat sistemi bizə bəzi amilləri aşkar etməyə şərait yaradır;

- mədaxil və məsrəflərin növünün dəyişdirilməsi həlledici amil kimi balans gəlirinin dinamikliyini müəyyən edir;
- mədaxil və məsrəflərin parametrlərinin uyğunluğu;
- yekun maliyyə nəticəsinin hesablanması.

Xarici ölkələrin qeydiyyat standartlarının və bank fəaliyyətinin maliyyə nəticələri - *mədaxildir*. O, ümumbank məsrəfləri, vergilərin ödənilməsindən sonra qalan gəlir qalıdır. Bu balans mədaxili bankın faiz ödənişini gəlir və məsrəflər ilə əlaqələndirir.

Dünya standartları üzrə mədaxil haqqında hesabat, mədaxil və məsrəflər, formalaşan gəlir, quruluş və sabitləşmə prinsipinə əsasən qruplaşdırılır. Faiz marjasının, faizsiz mədaxil və məsrəflərin, qeyri - sabit gəlir mənbəyinin bir qrupu ayırd edilir.

Mədaxil haqqında hesabat son maliyyə nəticəsinin dinamikliyini, mədaxilin enmə və qalxma amillərini, mədaxilin keyfiyyət mənbəyini aşkar etməyə yönəlir. Sabit mənbələrin bilavasitə yardımı ilə mədaxilin artımına səbəb olan müsbət nəticəyə gəlmək olar. Əks təqdirdə bankın reytingi son maliyyə nəticəsinin kəmiyyət artımına baxmayaraq yüksəlmiş.

Kommersiya banklarının mədaxil səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin əsas üsulları kimi aşağıdakıları misal çəkmək olar:

- gəlir mənbəyinin struktur təhlili;
- maliyyə əmsalları sisteminin təhlili;
- amillərin təhlili.

Struktur təhlilin məqsədi gəlirin əsas mənbəyini aşkar etməyə, onu sabitlik nöqteyi - nəzərindən qiymətləndirməyə xidmət edir.

Kommersiya banklarının gəlir səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin əsas üsullarından biri də maliyyə əmsallarının təhlili sistemidir. Bu təhlil aşağıdakılardan ibarətdir:

- maliyyə əmsalının hesablanma miqyasının normativ səviyyə ilə müqayisəsi;
- bank əmsallarının rəqib bank əmsalları ilə qarşılıqlı müqayisəsi;
- əmsalların dinamikliyinin qiymətləndirilməsi;
- əmsalın dinamiklik amillərinin təhlili.

Gəlir əmsalları sistemi növbəti göstəricilərdən ibarətdir:

- gəlir və aktivlərin qarşılıqlı münasibəti
- gəlir və maliyyə kapitalının qarşılıqlı münasibəti;
- bir əməkdaş üzrə gəlir.

Bu göstəriciləin hesablanma metodikası ölkəmizdə qəbul olunmuş qeydiyyat və hesabat sistemindən asılıdır. Bununla bağlı olaraq, sadalanmış göstəricilərin hesablanma variantlarını və onların iqtisadi tərkibini nəzərdən keçirək.

Qeydiyyat sistemində verilmiş əmsalın hesablanma metodları aşağıdakılardır:

$$\Theta = \frac{\text{Dövrü balans mənfəəti}}{\text{Dövrü balans aktivinin yekununun orta qalığı}} \quad (3.1)$$

$$\Theta = \frac{\text{Dövrü balans mənfəəti - qeyri - sabit gəlir}}{\text{Dövrü balans aktivinin yekununun orta qalığı}} \quad (3.2)$$

3.1 və 3.2 düsturundakı əmsalların fərui mədaxilin qeyri - sabit mənbələrdən tənzimlənməsidir. Bu prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Əmsalların dinamikliyinə böyük qiymət verilir. Bankın nüfuzu əmsalların mədaxil artımının qeyri - sabit mənbələr vasitəsilə təminatı zamanı yüksək ola bilməz.

Xarici ölkələrin qeydiyyat standartlarında xalis mənfəət müəyyən olunur. Buzaman oxşar əmsalların hesablanması növbəti hallar ilə sıx bağlıdır:

$$\Theta = \frac{\text{Dövr üzrə xalis mənfəət}}{\text{Dövrü balans aktivi yekununun orta qalığı}} \quad (3.3)$$

$$\Theta = \frac{\text{Dövr üzrə xalis mənfəət - qeyri - sabit gəlir}}{\text{Dövrü balans aktivi yekununun orta qalığı}} \quad (3.4)$$

Balans və əmsalın xalis mənfəəti arasındakı fərqlər ilə əlaqədar olaraq 3.1 və 3.2, eləcə də 3.3 və 3.4 uyğun deyillər. Lakin biz 3.5 və 3.6, 3.7 bə 3.8 əmsallarının müqayisəli təhlilini həyata keçirə bilərik. Bu əmsalların dinamikliyi əsasında onların əhəmiyyəti barədə real nəticəyə gəlmək olar.

Xalis mənfəət əsasında əmsalların hesablanması dünya bankının təcrübəsinin genişləndirilməsi nəticəsində mütəxəssislər tərəfindən tövsiyyə olunmuş mənfəət normativlərindən istifadə edir. 3.6 əmsalının normativ səviyyəsi 1,15 - -dən 0,35 % kimi, 3.4 əmsalı ilə 1,0 - -dən 0,6 % faizləri arasında tərəddüd edir.

Mənfəət əmsalları sistemində əsasverici göstərici gəlir/aktivlər göstəricisidir. Onun faktiki əhəmiyyəti bank işinin effektivliyinin (gəlirliliyinin)

qiymətləndirilməsi üçün yeganə meyar deyildir. Bu birinci, yüksək gəlirin bir qayda olaraq böyük risk ilə bağlı olması ilə izah olunduğu üçün bankın riskdən müdafiə olunması dərəcəsini eyni vaxtda nəzərə almaq çox vacibdir. İkincisi, gəlirliliyin sadalanan əmsalının dinamikasını təyin edən amillər arxasında gizlənən iqtisadi təzahürlər prinsipial əhəmiyyətə malik olur.

Birinci vəziyyətin izahı üçün KEMEL Amerika sistemində kommersiya bankının gəlirliliyinə verilən qiyməti nəzərdən keçirək.

KEMEL sistemində bankın gəlirlilik səviyyəsinə verilən qiymətin əsasını kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri təşkil edir.

Bankların gəlirliliyinin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi üçün aktivlərdən istifadə effektivliyinin əmsalı onları gəlirləri və məsrəflərinin səviyələri ilə bağlı çoxsaylı göstəricilərdən fərqləndirmişdir.

Aktivlərin orta həcmi - Oma normativ səviyyəsi bankların qrupları üzrə müəyyən olunur və onların ayırd edilməsinin əsasını aktivlərin həcmi təşkil edir.

Bütün banklar beş qrupa bölünür, məsələn:

I - 100 milyon dollardan az aktivlər.

II - 100 milyon dollardan 300 milyon dollara kimi aktivlər.

III - 300 milyon dollardan 1 milyard dollara kimi aktivlər.

IV - 1 milyard dollardan 5 milyard dollara kimi aktivlər.

V - 5 milyard dollardan artıq aktivlər.

Qruplardan hər biri üzrə üç il ərzində faktiki səviyyəsinin əsasında Oma orta həcmi müəyyən olunur. Bu qrupun daha çox və daha az gəlirli banklarının aşkar

olunması üçün üç il ərzində bu qrupun bankları üzrə sadalanan əmsalın faktiki orta kəmiyyətinin azalan sırasına əsaslanan yanaşma üsulundan istifadə olunur.

Yüksək reytingli gəlirlilik normativi (I) sıranın əvvəlindəki yüksək əmsalların orta həcminə müvafiq olur və onların sayı bankların bu qrupunun əmsallarının ümumi sayının 15 % təşkil edir. Növbəti əmsalların 50 % mislində orta kəmiyyəti təmin olunan səviyyə üçün normativ səviyyəsidir (II); vasitəli səviyyə üçün 20 % (III) və son həddli səviyyə üçün 15 % (IV). İtkilər zamanı V - qeyri - kafi reyting verilir.

Başqa sözlə desək, Oma orta kəmiyyətlərinin alınan siyahısını bölüşdürən səviyyələr (daha yüksək səviyyə üçün - 15 %, kafi səviyyə üçün - 50 %, vasitəli səviyyə üçün - 20 % və daha az səviyyə üçün - 15 %) ilkin mütənasibliyin müəyyən olunması üçün tətbiq olunur.

Oma ilkin faktiki kəmiyyətlərin istifadəsi üç il ərzində təsərrüfat dinamikası ilə əlaqədar gəlirlərin artım və tənəzzülü kimi qısamüddətli effektin bankın gəlirliyi standartlarına təsirini azaldır.

Aktivlərin vergi qoyuluşunun mədaxili - menecment gəlirinin qiymətləndirilməsi üçün mədaxil/aktivlər əmsalı ilə qarşılıqlı münasibəti və müqayisəsi.

Əmsalların hesablanması aşağıdakı hallarda mümkündür:

a) qeydiyyat sisteminin fəaliyyəti zamanı,

$$\Theta = \frac{\text{Balans mənfəəti}}{\text{Dövrü balans aktivi yekununun orta qalığı}}$$

(3.5)

b) *dünya standartlarına uyğun qeydiyyat sistemi;*

$$\Theta = \frac{\text{Dövrü xalis mənfəət} + \text{dövr ərzində ödənilən bütün vergilər}}{\text{Dövrü balans aktivi yekununun orta qalığı}} \quad (3.6)$$

Əmsalların müxtəlifliyi, eyni məcraya yönəlməməsi bərabər şəraitdə mədaxilin idarəolunması prosesini mürəkkəbləşdirir.

Xüsusi kapital üzrə mənfəət. Xüsusi kapital - kommersiya banklarının ehtiyatlarının sabit hissəsidir. Ona görə də, xüsusi kapitalın manat üzrə mədaxilin sabitliyi və artımı ötən dövr ərzində müəyyən dərəcədə bankın nüfuzunun gələcəkdə qorunub saxlanılmasına xidmət edir. Nəhayət, bu əmsal təsisçilərin, səhmdarların, payçıların marağına səbəb olur. Belə ki, bu əmsal onların, yəni təsisçi, payçı, səhmdarların investisiya qoyuluşunun effektivliyini artırır.

Xüsusi kapital üzrə mənfəət əmsalının hesablanma metodu:

a) *Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qeydiyyat sistemi;*

$$\Theta = \frac{\text{Dövrü balas mənfəəti}}{\text{Dövr üzrə xüsusi kapitalın orta çəkisi}} \quad (3.7)$$

$$\Theta = \frac{\text{Dövrü balas mənfəəti}}{\text{Dövr üzrə xüsusi kapitalın orta çəkisi}} \quad (3.8)$$

$$\Theta = \frac{\text{Dövrü balas mənfəəti} - \text{dövrü mənfəətin qeyri-sabit növləri}}{\text{Nizamnamə fondunun orta çəkisi}} \quad (3.9)$$

$$\Theta = \frac{\text{Balas üzrə mənfəəti} - \text{maya dəyərə aid olan vergilər}}{\text{Nizamnamə fondunun orta çəkisi}} \quad (3.10)$$

b) *dünya standartları üzrə qeydiyyat sistemi:* (3.11)

$$\Theta = \frac{\text{Dövr ərzində xalis mənfəət}}{\text{Nizamnamə fondunun orta çəkisi}}$$

$$\Theta = \frac{\text{Dövr ərzində xalis mənfəət}}{\text{Dövrü səhmdar kapitalının orta məbləği}} \quad (3.12)$$

$$\Theta = \frac{\text{Dövrü xalis mənfəət - dövrü qeyri-sabit gəlir növləri}}{\text{Dövrü səhmdar kapitalının orta məbləği}} \quad (3.13)$$

$$\Theta = \frac{\text{Dövrü xalis mənfəət + ödənilmiş vergilər}}{\text{Səhmdar kapitalının orta məbləği}} \quad (3.14)$$

3.11 əmsalının 10 %-dən 20 % - ə kimi normativ səviyyəsi - 15,14 əmsalı üçün - 15 %, bir işçi qüvvəsi üzrə mədaxil - mədaxil idarəetmə orqanlarının əməkdaşları ilə ümumi razılığının qiymətləndirməyə imkan verən qarşılıqlı münasibətidir.

Əmsalların hesablanma metodu;

a) qeydiyyatın fəaliyyətdə olan sistemi;

$$\Theta = \frac{\text{Balans üzrə mənfəət}}{\text{Dövr ərzində bank işçilərinin orta sayı}} \quad (3.15)$$

b) dünya standartlarına uyğun qeydiyyat sistemi;

$$\Theta = \frac{\text{Dövr ərzində xalis mənfəət}}{\text{Dövr ərzində bank işçilərinin orta sayı}} \quad (3.16)$$

Əmsallar sisteminin gəlirliliyinin əsasını aktiv/mədaxilin göstəriciləri təşkil edir. Bu göstəricilərin faktiki əhəmiyyəti bank fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün yeganə xüsusiyyətdir.

Bu:

- Bir qayda olaraq, yüksək gəlirin böyük təhlükə ilə qarşılaşdığını sübuta yetirir. Buna görə də bankın təhlükədən mühafizəsini nəzərə almaq lazımdır.
- Mənfəət əmsalının dinamikliyini müəyyənləşdirən amillərdən asılı olan iqtisadi proseslər prinsipal əhəmiyyətə malikdirlər.
- Bank mədaxil amillərinin təhlili müxtəlif üsullar vasitəsilə həyata keçirilir.
- Bankın nüfuz dairəsinin əsas amilləri mədaxil əmsalının tərkibindən (məzmunundan) ayrılır. Əmsalın dinamikasını müəyyənləşdirən əsas amil - mədaxil və aktivlərin mütləq ölçülərinin (məbləğinin) dəyişdirilməsidir.

Bütün bunlardan asılı olaraq gəlir və aktivlərin məbləğini artıran və azaldan əsas amillər müəyyən olunur.

Bankın mənfəət amilləri aşağıdakılardır:

- Bankın mədaxil və məsrəflərinin inkişafı (enmə templərinin qarşılıqlı münasibəti);
- Bankın ayrı - ayrı fəal əməliyyatlarının orta mədaxili;
- Bankın gəlir gətirən aktivlərinin payı;
- Bankın aktiv və passiv əməliyyatlarına dair faiz tarifiinin dövriyyəsi;
- Gəlir gətirən aktivlərin quruluş tərkibi;
- Kredit portfelinin quruluş tərkibi;
- Bankın təhlükəli fəal əməliyyatlarının aktiv payları;

- Fəal əməliyyatların ayrı - ayrı növlərinin gəlirliliyi.

Bankın mənfəət amillərinin səviyyəsinin təhlil üsullarından biri gəlir gətirən əmsalların yerləşdirilməsidir.

Məsələn, iki əmsalı götürə bilərik:

$$\frac{\text{Mənfəət}}{\text{Bank aktivləri}} = \frac{\text{Bankın ümumi gəliri}}{\text{Aktivlər}} \times \frac{\text{Mənfəət}}{\text{Bankın ümumi gəliri}} \quad (3.17)$$

Cədvəl 3.4

<i>Hesabat rüblüyü</i>	<i>ilinin</i>	<i>Mədaxil/aktivlər</i>	<i>Gəlirlər/aktivlər</i>	<i>Mədaxil/aktivlər</i>
I		0,43	2,4	18,0
II		1,24	2,0	61,8
III		0,58	1,8	32,3
IV		0,27	1,5	17,8

İl ərzində üç əmsalın dinamikliyinin müqayisəli təhlili ümumi gəlirlilik (mənfəət) əmsalının enməsi bankın aktiv əməliyyatlarının gəlirinin ixtisarı ilə izah edilir.

Bu faiz tariflərinin və komission mükafatların səviyyəsinin, eləcə də gəlir gətirən aktivlərin payının dəyişməsindən asılıdır. Gəlir gətirən aktivlərin payı effektivlik əmsalı vasitəsilə xarakterizə olunur:

$$\theta_{ef} = \frac{A_g}{A} \quad (3.18)$$

Burada:

Θ_{ef} - effektivlik əmsalı;

A_g - gəlir gətirən aktivlərin dövr ərzində orta qalığı

A - dövr ərzində yekun üzrə balans aktivlərinin orta qalığıdır.

$\frac{\text{Xalis mənfəət (vergi ödənişindən sonra)}}{\text{Xüsusi kapital}} = \frac{\text{Xalis mənfəət (aktiv üzrə)}}{\text{Aktivlər}} \times \frac{\text{Aktivlər}}{\text{Xüsusi kapital}}$	=	$\frac{\text{Xalis mənfəət (aktiv üzrə)}}{\text{Aktivlər}} \times \frac{\text{Aktivlər}}{\text{Xüsusi kapital}}$	(3.19)
---	---	--	--------

Öz növbəsində, xalis mənfəət əmsalı aktivlərə qarşı münasibətdə vuruqlara yerləşdirilir. Bərabərlik nəticəsində növbəti növ əmələ gəlir:

$\frac{\text{Xalis mənfəət}}{\text{Xüsusi kapital}} =$	=	$\frac{\text{Xalis mənfəət}}{\text{Ümumi gəlir}} \times$	x	$\frac{\text{Aktivlər}}{\text{Xüsusi kapital}} \times$	x	$\frac{\text{Aktivlər}}{\text{Xüsusi kapital}} =$	(3.20)
$= \text{gəlir marjası} \times \text{aktivlərin gəliri} \times \text{leverage əmsalı (kapital multiplikatoru)}.$							

Xalis mənfəət ilə xüsusi kapitalın qarşılıqlı əlaqəsi dünya təcrübəsində Dükon formulu kimi tanınmışdır (məşhurdur). Aktiv gəlirərinin artımı amillərin birinci misalda dəqiq əks olunmuşdur. Gəlir marjasının artımı (inkışafı) komissiya və faiz tariflərinin səviyyəsindən, bankın mədaxil və məsrəflərinin qarşılıqlı əlaqəsindən, vəsaitlərin dəyər qiymətindən asılıdır.

Leverec əmsalının səmərəliyi bankın cəlb olunmuş vəsaitlərinə tabedir. B zaman bankın genişləndirilmiş depozit bazası daha əlverişlidir. O, vəsaitlərin nisbi ucuzluğunu və pul bazarında bankın faiz tarifinin tərəddüdündən az miqdarda da olsa asılılığını təmin edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bank sisteminin birinci mərhələsini Mərkəzi Bank təşkil edirsə, ikinci mərhələsini kommersiya bankları təşkil edir ki, onlar da universal və ixtisaslaşdırılmış banklara bölünürlər.

Universal banklar - bütün bank əməliyyatları növlərini, mülkiyyətin istənilən formasında təsərrüfatçılıq subyektinə və istənilən sahəsinə və əhaliyə xidmət göstərilməsini həyata keçirir.

İxtisaslaşdırılmış banklar - bir və ya çox da geniş olmayan bank əməliyyatlarını həyata keçirir. Amma müasir bank fəaliyyəti getdikcə daha universallaşır. Bu, bank işinin elə inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır ki, bu zaman kredit, pul və hesablaşma əməliyyatları bir mərkəzdə təmərküzləşir.

Kommersiya bankları bir çox müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir.

Sərbəst pul resurslarının səfərbərliyə alınması və təmərküzləşdirilməsi funksiyasını onların əsaslarından birinə aid etmək olar. Bu, kommersiya banklarının prioritet funksiyası və iqtisadi bazisidir.

Kreditin verilməsi əhəmiyyətli bank funksiyasıdır. O ənənəvi bank xidmətlərini növünə aid edilir. Bank krediti banklar tərəfindən haqqı ödənilməklə müəyyən təminatlılıq, qaytarabilmə, müddətlilik və s. bu kimi şərtlərlə borc verilən ssuda kapitalının hərəkətindən ibarətdir. Kredit bankların mənfəət əldə etmələrinin əsas mənbəyidir.

Müəssisələrin fondlarının və xüsusi şəxslərin pul gəlirlərinin dövrəni prosesində müvəqqəti azad olan pul vəsaitlərinin təkrar bölüşdürülməsi funksiyası kredit verilməsi funksiyası ilə bağlıdır.

Banklarla yanaşı, kommersiya bankları təsərrüfat sövdələri üzrə pul hesablaşmaları və ödənişlərinin aparılması, tədavül kredit vasitələrinin buraxılışı funksiyalarını da yerinə yetirir.

Kommersiya bankları bir çoxlu sayda əməliyyatlar həyata keçirirlər. Amma elə əməliyyatlar var ki, bank onlarsız mövcud ola və fəaliyyət göstərə bilməz. Bunlara depozitlərin qəbulu, pul hesablamaları və ödənişlərin aparılması, kreditlərin verilməsi aiddir.

Kommersiya bankının balansı - mühasibat balansıdır və burada bankın özünün və cəlb etdiyi vəsaitlərinin, habelə onların kredit və digər əməliyyatlarayatırılmasının vəziyyəti əks etdirilir. Kommersiya bankının balansı faktiki olaraq müvafiq tarixə bankın maliyyə qurumu, xarakteri, əməliyyatlarının strukturu və həcmi barəsində təsəvvür yaradan cədvəl toplusudur. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə bank hesabatlarının milli sistemi formalaşmışdır. Qeyd etməliyəm ki, son vaxtlar kommersiya banklarının balanslarının müxtəlif aspektlərinin təhlilinə maraq xeyli artdığı müşahidə olunur.

Kommersiya banklarının gəlir mənbəyinin əsasını fəaliyyətinin müxtəlif növlərini təşkil edir. Bunlara: kredit, diskont, mühafizə, zəmanətli, qiymətli

kağızlarla, depozit qoyuluşu fəaliyyətləri və başqaları, xərclərini isə: faizli məsrəflər, faizsiz məsrəflər və digər məsrəflər aiddir.

Kommersiya banklarının gəlir səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin əsas üsullarına bunları aid etmək olar: gəlir mənbələrinin struktur təhlili, amillərin təhlili.

Kommersiya bankının gəlir və xərclərinin qiymətləndirilməsinin əsas üsulları kimi, gəlir və xərclərin nisbi səviyyəsini əks edən maliyyə əmsallarının hesablanması da daxil etməklə struktur təhlili, gəlir və xərclərinin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymət verməyə imkan verir.

Kommersiya bankının mənfəətinin formalaşdırılması kommersiya müəssisəsinin, əməliyyatlar çərçivəsinin, fəaliyyətdə olası qeydiyyat sisteminin spesifik xüsusiyyətləri vasitəsilə müəyyən olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 4 mart 2005 - ci il.
2. Ş. Ə. Abdullayev, R. V. Əsgərova. Bank işi. Dərslik. Çarşıoğlu. 2009.
3. M. M. Bağirov. Banklar və bank əməliyyatları. Dərslik. Bakı 2003.
4. Z. F. Məmmədov. Bank fəaliyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı 2015.
5. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankının illik hesabatları. Bakı 2013.
6. В. И. Тарасов . Деньги. Кредит. Банки. Учебное пособие Минск 2005
7. Банковское дело. Учебник. Под. Ред. Профессора О.И. Лаврушинко
Москва 2013
8. Банковское дело. Учебник. Под. Ред. Профессора Г.Г.Коробовой, Москва
2009
9. Ф. Г. Куликов. Деньги. Кредит. Банки. Учебник. Москва 2009.
10. С. А. Ермаков, Ю. Н. Юденков. Основы организации коммерческого
банка. Учебник. Москва 2011.
11. Sadıqov E. M. . Bank əməliyyatları. Dərs vəsaiti. Bakı 2010.
12. Деньги. Кредит. Банки. Учебник Под. Ред. Профессора О.И.Лаврушина
Москва 2008
13. Усоскин В.М.Современный коммерческий банк; управление оепрации
Москва 1993
- 14.Козлова О. Л. Банковское дело. Учебник. Москва 2012.
15. Алькова Р.Г.Банковское дело. Управление в современном банке. Учебное
пособие. Москва 2012
16. M. F. Əliyev. Bankların inkişaf istiqamətləri. Bakı 2011.
- 17.Aqrar kredit. Səhmdar kredit təşkilatı. İllik hesabat 2014.